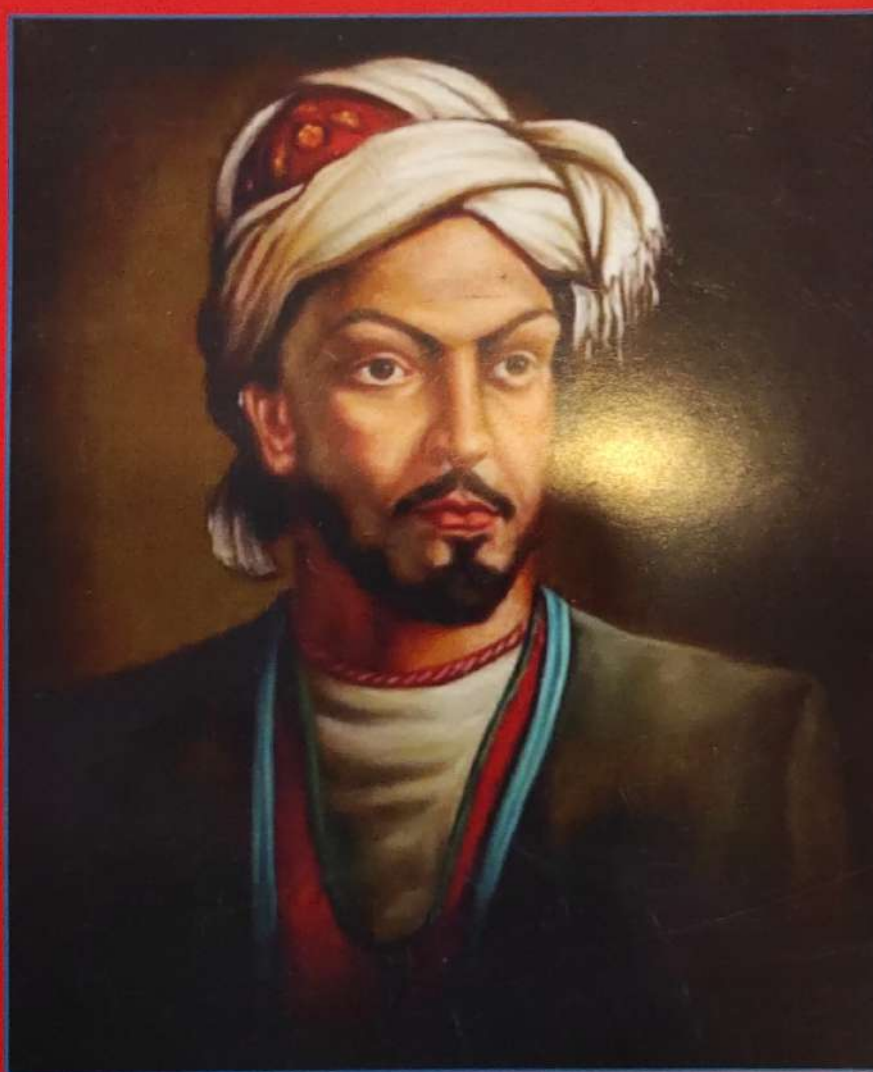

ISSN 0206-4340

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATI TƏDRİSİ

BAKI - 2019

№ 1

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

Jurnal 1954-cü ildən nəşr olunur

**2019, № 1 (259)
(YANVAR – MART)**

**AZƏRBAYCAN DİLİ
VƏ
ƏDƏBİYYATI TƏDRİSİ
(ELMİ-METODİK JURNAL)**

BAKİ

BU NÖMRƏDƏ

METODİKA: TƏCRÜBƏ VƏ NƏZƏRİYYƏ

A.Paşayev, E.Cəfərova – “Orfoqrafiya qaydaları” və Azərbaycan dilçiliyinin bəzi problemləri	3
S.Hüseynoğlu – Yeni təlim texnologiyaları: formalizm və yaradıcılıq	10
N.Qulamoğlu – Keçid xarakterli mürəkkəb cümlələr	18
A.Mustafayeva – “Nitq mədəniyyəti” fakultativ kursu üzrə tətbiq-ümumiləşdirmə məşğələsi	25
C.Məhərrəmov – Folklor motivli əsərlər öyrədilərkən	32
Q.Əmircanova – İlyas Əfəndiyevin publisist məqalələrində həyat həqiqəti və bədii həqiqət	39
P.Soltanqızı – Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığında müəllim obrazı	43
D.Bəşirova – Tarixi romanlarda toponimlərin üslubi-linqvistik xüsusiyyətləri	47
P.Paşayeva, M.Hüseynov – Bədii üslubda əvəzliliklərin funksional-poetik fəallığı .	50
A.Kazımov – Şagirdlərin məntiqi təfəkkürünün formalaşmasında tapmacaların rolu	56
A.Salahova – Qoşa sözlərin üslub imkanları	61
V.Qurbanov – Natiqlik haqqında fraqmental düşüncələrimiz	65

“AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATI TƏDRİSİ” – 65

E.Məmmədova – Xalq pedaqogikasının tədqiqi məsələləri “Azərbaycan məktəbi”nin və əlavələrinin müstəvisində	70
---	----

***

Cildin 1-ci səhifəsində dəhi Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsimi

“ORFOQRAFİYA QAYDALARI” VƏ AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNİN BƏZİ PROBLEMLƏRİ

Aydın PAŞAYEV,
filologiya üzrə elmlər doktoru,
Esmira CƏFƏROVA,
filoloq

Açar sözlər: orfoqrafiya, orfoepiya, norma, fonetika, leksik və qrammatik şəkilçilər, apelyativ, onimlər, Cavidşünas, Atabəylər və s.

Ключевые слова: орфография, орфоэпия, норма, фонетика, лексические и грамматические суффиксы, апеллятивы, онимы, Джавидовед, Атабеки.

Key words: orthography, orthoepy, norm, phonetics, lexical and grammatical suffixes, appellatives, onyms, history of Javids, Atabeks.

Bəlkə də, dünyanın heç bir ölkəsində respublikamızda olduğu qədər dövlət dilinin müxtəlif problemləri haqqında fərman və ya sərəncamlar verilmir. Hörmətli Prezidentimiz İlham Əliyev cənablarının bu yaxınlarda “Dövlət dilinin saflığının qorunması” haqqında verdiyi fərman bir daha sübut edir ki, bu sahədə hələ bir çox problemlər mövcuddur.

Dil canlı orqanizmdir, daim inkişaf edib dəyişir. Riyazi dilçilik sübut edir ki, hər min ildən bir dildə olan sözlərin 15 faizi arxaikləşir, ondan daha çox yeni-yeni sözlər yaranır. Bu proses dilin orfoepik və orfoqrafik qaydalarına da təsir göstərir. Həmişə yeni “Orfoqrafiya qaydaları” və orfoqrafiya lüğətlərinin yarıdılmasına artan tələbat da dildə baş verən bu tarixi təkamül ilə əlaqədardır.

Dil mənsub olduğu xalqın mövcud olduğunu təsdiq edən əsas göstəricilərdən biridir. Ulu babalarımız min illər boyu bu dili qoruyub-saxlamış və bizə miras qoyub getmişlər. Vəzifəsindən, peşə və ixtisasından asılı olmayaraq hər bir şəxs müqəddəs nemət kimi onu sevməli, danışar və yazarkən orfoepiya və orfoqrafiya normalarına ciddi əməl etməlidir. Dil müəllimləri və bu sahədə çalışan alimlər isə dilimizin

keşiyində duran əsl fədailər olmalıdırlar.

“Orfoqrafiya qaydaları” mənsub olduğu dilin konstitusiyasıdır. Buna görə də hamı onun bütün müddəalarına qayğı və tələbkərliliklə yanaşmalıdır. Lakin mövcud “Orfoqrafiya qaydaları”nda da bütün söz qruplarının yazılış və tələffüzü ilə əlaqədar bir çox problemlər öz əksini tapmır. Məsələn: 1. Müxtəlif cinsli qoşa sait və samitli, sonu eynicinsli qoşa samiti olan təkhecalı sözlərin yazılışı və tələffüzü; 2. Sonu **q**, **k** ilə bitən sözlərə saitlə başlayan şəkilçi artırılarda **q-ğ** və **k-y** əvəzlənməsinin baş verməsi; 3. Sonu **k**, **t** ilə bitən təkhecalı sözlərə saitlə başlayan şəkilçi artıranda dəyişikliyin olmaması, iki və çoxhecalı feillərdə isə **t-d** əvəzlənməsinin baş verməsi; 4. Bəzi sözlərdə **n-m**, **ç-ş**, **c-j** və s. əvəzlənməsinin baş verməsi və s.

Nümunələrdən görüldüyü kimi, burada bir çox orfoqrafik normalar orfoepik normaların təsiri ilə yaranmışdır. Bunlardan başqa, bir çox ikihecalı milli və alınma isimlərə saitlə başlanan şəkilçilər artırılarda sözün son saitinin düşübdüşməməsi məsələləri, feillərdə **-ma2** inkar şəkilçisi indiki və qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçiləri ilə işlənəndə **a** saitinin

düşməsi, **-acaq2** qəti-gələcək zaman şəkilçisinin **-aca2 (-yaca2)** kimi işlənməsi, **idi** və **imiş** hissəciklərinin şəkilçiləşməsi də orfoepik normaların təsiri ilə orfoqrafiyada sabitləşmişdir.

Məlumdur ki, mürəkkəb isim, sifət, zərf və feillərin, sıra sayları və köməkçi nitq hissələrinin yazılışı, onlarda durğu işarələrinin işlənməsi də "Orfoqrafiya qaydaları"nda öz əksini tapmalıdır. Çünki bu qaydalar və orfoqrafiya lüğətlərindən təkcə filoloq mütəxəssislər deyil, digər ixtisas sahibləri də geniş istifadə edirlər.

Burada toxunulan bəzi problemlər isə sırf elmi səciyyə daşıyır. Məsələn, "Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti"ndə "Lüğətin quruluşu" adlı bölməsinin 15-ci maddəsində oxuyuruq: "Sifətin **-raq/-rək; imtil/-ümtül; -sov; -mtraq** və digər şəkilçilərin qoşulması ilə düzələn azaltma (**ağımtıl, gödərək, göyümtül, göyümsov, sarımtraq, uzunsov, yaxşıraq**) və m, p, r ünsürlərinin köməyi ilə düzələn çoxaltma dərəcəsi (qıpqırmızı, tərtemiz, yamyaşıl) lüğətdə verilir" (1 - 10).

Azərbaycan dilçiliyində sifətin dərəcə şəkilçilərinin leksik və ya qrammatik şəkilçi olması haqqında müxtəlif fikirlər olsa da, dərs vəsaitlərində onlar qrammatik şəkilçilər kimi təqdim edilir. Lakin dərəcə şəkilçili sifətlərin başlanğıc formada olan söz kimi lüğətə salınması bir daha sübut edir ki, lüğətdə sifətin dərəcə şəkilçiləri leksik şəkilçi hesab edilmişdir.

Məlumdur ki, leksik şəkilçilər sözdə müəyyən mənə çalarlığı yaradır, qrammatik şəkilçilər isə cümlədə sözləri bir-birinə bağlayır. Əlbəttə, **qırmızı, qıpqırmızı və qırmızımtıl** sifətləri leksik mənalarına görə bir-birindən fərqlənir. Demək, bu fərqləri yaradan da onun dərəcə şəkilçiləridir. Sifətin dərəcə şəkilçiləri leksik şəkilçi hesab edilən feilin qrammatik mənə növ şəkilçiləri kimi müstəqil sözlər arasında əlaqə yaratmağa xidmət etmir. Sifətlər özlərindən sonra

gələn isimlər ilə ancaq yanaşma əlaqəsində olur. Buna görə onların da leksik şəkilçi adlandırılması daha real olardı.

"Lüğətin quruluşu"nda oxuyuruq: "16. Feili sifətlərdən yalnız substantivləşmiş (isimləşmiş) sözlər lüğətdə verilir (**çalan, oxuyan**)" (1 - 10). Əvvələn, qrammatik şəkilçilər hesab edildiyi üçün feili sifət şəkilçili sözlər orfoqrafik lüğətə düşməməli idi. İkinci, F.de.Sössür göstərir ki, bütün sözlər dildə ümumi, nitqdə isə fərdidir (2-47). Yəni burada nümunə göstərilən **çalan və oxuyan** sözlərinin isimləşməsi ancaq mətn daxilində müəyyənleşə bilərdi. Buna görə də, onların isimləşməsi bilinmir. Fərz edək ki, bu feili sifətlər şəxs anlayışı bildirdiyi üçün lüğətə salınmışdır. Lüğətdə əksini tapan, lakin şəxs anlayışı bildirməyən **acışdırıcı, qartlaşmış, qarşılmış, qarışdırılmış, balanslaşdırılmış** və s. onlarca sözün substantivləşməsindən söhbət belə gedə bilməz.

Mövcud "Orfoqrafiya qaydaları"nda əksini tapan bəzi normalar isə dərs vəsaitləri və ya lüğətlərin hazırlanması zamanı nəzərə alınmır. Məsələn, "Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti"ndə **-istan4** dörd cür yazılan şəkilçi kimi göstərilir (1-14). Ş.Sadıqov, E.Nəcəfov və A.Əsədovun "Azərbaycan dili" dərs vəsaitində (2009) bu şəkilçi 4 (3 -47), TQDK-da qrup müəllif tərəfindən hazırlanmış "Azərbaycan dili" dərs vəsaitində isə 1 cür yazılan şəkilçi kimi verilir (5-103).

Faktlar göstərir ki, **-stan** 1 cür yazılan şəkilçidir. Saitlə qurtaran sözlərə artırılarda olduğu kimi, samitlə qurtaran sözlərdə işlənəndə isə onun əvvəlinə qapalı saitlərdən biri artırılır. Onda belə düşünmək olarmı ki, bu şəkilçi 5 cür yazılan şəkilçidir?!

"Orfoqrafiya qaydaları"nda əks olunmasa da, bu vaxta qədər Azərbaycan dilinə aid hazırlanmış bütün dərs vəsaitlərində **-zadə, -xana, -pərəst, -pərvər, -**

şünas, -varı, -saz, -dar, -keş, -anə (-yanə) və s. leksik şəkilçilər olduğu göstərilmişdir. Lakin bir qrup müəllif tərəfindən hazırlanmış "Bitişik, yoxsa ayrı?" (8) adlı sorğu lüğətində isə bunlar mürəkkəb sözlərin bir komponenti kimi təqdim edilmişdir: **gülperəst, günəvər, xəyalpərvər, dostyana, zəhmətkeş, dəftərxana, diyarşünas, gülüstan, havadar, piydan, nanəcib** və s.

Bu vahidlər mənsub olduğu dildə leksik mənaya malik söz olsa da, dilimizdə müstəqil söz kimi işlənmədiyi üçün şəkilçi hesab edilməlidir. Bu cür fərqlər məktəblilər üçün hazırlanmış digər orfoqrafiya, orfoepiya və vurğu lüğətlərində də mövcuddur.

Sırr deyil ki, V-XI sinif şagirdləri üçün hazırlanmış "Azərbaycan dili" dərsliklərində verilən nəzəri məlumatlar ali məktəblərə qəbul testlərində tələb olunan nəzəri biliklərlə müqayisədə yox dərəcə-sindədir. (Bu zaman mərhum akademik Tofiq Hacıyevin vəfatından az əvvəl qəzet müxbirinə verdiyi müsahibəsində dediyi və qəzetdə bu müsahibənin başlığına çevrilmiş "Dil dərsliklərində Azərbaycan dilindən başqa, hər şey var" sözləri yada düşür. Lakin bu, başqa bir mövzudur). Ali məktəbə qəbul olmaq istəyən, lakin hazırlığa getməyə imkanı olmayanlar tələb olunan nəzəri bilikləri əldə etmək üçün müxtəlif dərs vəsaitlərindən, lüğətlərdən istifadə edərkən çətinliyə yol verə bilirlər.

Bəllidir ki, 2013-cü ildə nəşr olunmuş "Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti"ndə Azərbaycan Respublikasının coğrafi və şəxs adları, dünya üzrə bəzi coğrafi və şəxs adları, idarə və təşkilat adları, dünya ölkələrinin pul vahidləri və s. əhatə olunmaqla 110 mindən çox söz vardır. Sözsüz ki, dilimizdə hələ də lüğətə düşməyən bəzi ümumi sözlər mövcuddur: **insial, adət-ənənə, düppədüz, bəyoğlan, xalçayuma, videooyun** və s. (Sonda bəzi nümunələr veriləcəkdir).

"Orfoqrafiya qaydaları"nın 38 bəndindən 10-u dilimizdə ümumi sözlərin sayı qədər olan xüsusi və mürəkkəb adlara həsr edilmişdir. Lakin bunlar bu və ya digər şəkildə bütün xüsusi adların yazılış qaydalarını da əks etdirmir.

"Orfoqrafiya qaydaları"nın 27-ci maddəsində göstərilir ki, cəm şəkilçili olmasından asılı olmayaraq, bütün xüsusi isimlər böyük hərflə yazılır: **Hacı Qaralar, Nizamilər** (səh.17) və s. Amma çox təəssüf ki, xüsusi adları öyrənən onomastikanın bölmələrindən biri olan etnonimlər və onların bir növü hesab edilən sülalə adları da kiçik hərflə yazılmışdır: **abaz(-lar), abbasi(-lər), adıgey(-lər), aqçoyunlu (-lar), arşaki (-lər), atabəy (-lər), qaraqoyunlu (-lar), səfəvi(-lər), şirvanşah (-lar)** və s. Halbuki dildə mövcud olan bütün cəm şəkilçili sülalə, tayfa, qəbilə və bir qrup əqidə sahibi olanların adlarının ilk hərfi böyük yazılır: **Qəznəvilər, Baburlar, Afsarlar, Qacarlər, Xürrəmilər, Cəlalilər** və s.

Bu vaxta qədər dərs vəsaitlərində -**çı4, -li4, -şünas, -anə (-yana, -yanə)** isim, sifət və zərf düzəldən leksik şəkilçilər kimi təqdim edilmişdir. Bu şəkilçilər ümumi sözlərə artırıldığı kimi **xüsusi isimlərə, mürəkkəb adlara** da artırıla bilər. Ümumi sözlərə artırılanda onlar kiçik hərflə yazılır. Xüsusi adlardan düzələn adlar isə elmi əsərlərdə və mətbuatda müxtəlif şəkildə yazılır: **Hegelçi, millətçi, "Millət"çi (qəzet), Gəncəli, bakılı, Azərbaycanlı, ədəbiyyatşünas, Nizamişünas, dostyana, şairanə, Sabiranə** (satiralar və ya danışmaq) və s.

Bu nümunələrdə ümumi sözlərdən düzələnələr, doğrudan da, elə ümumilik bildirir. Xüsusi adlardan düzələnələr ümumilik anlayışı bildirsə də, xüsusi adlardan düzəltdiyi asanlıqla dərk edilir. "Şəhərli" sözü bütün dünya şəhərlərində yaşayanları bildirir. "Azərbaycanlı" dedikdə isə ancaq Azərbaycanda yaşayanlar nəzərdə

tutulur. Dünyada bir Azərbaycan dövləti və milləti vardır. Dildə mövcud olan xüsusi adları öyrənən onomastika bu cür adları böyük hərflə yazılan etnonimlərin bir növü hesab edir. Ona görə də, bu adların da böyük hərflə yazılması məqsədəuyğundur.

Dildə ümumi sözlərdən düzələn çoxlu xüsusi adlar vardır: **azad – Azad, intiqam – İntiqam, lalə - Lalə** və b. Elə ümumi sözlər də vardır ki, onlar xüsusi adlardan yaranmışdır: **vağzal – Fok Sal** (XVII əsr ingilis kapitalistinin ad və soyadından), **xuliqan – Xuliqen** (İsveç vətəndaşının adından), **rentgen – Rentgen** (Alman aliminin adından) və s. Təsadüfi deyildir ki, lüğətdə xüsusi adlardan yaranan **dizel, frenc, qalife, mauzer** kimi ümumi sözlər çoxdur.

Hazırda dilimizdə **Axundovşünas alim, Bakılı soydaşlarımız, Aslanovçu tankçılar, Füzuliyənə şeirlər, Sabirənə danışmaq** və s. kimi sərbəst söz birləşmələri də vardır ki, birinci tərəfləri xüsusi adlardan düzəlsə də, hansı, necə, nə cür suallarına cavab verir və cümlədə təyin, zərflik ola bilər. Lakin bu adların ilk hərfinin böyük və kiçik yazılması haqqında heç bir yerdə məlumat verilməmişdir.

Orfoqrafiya lüğətində **füyuzat, füyuzatçı, füyuzatçılar, füzul, füzulşünas, mollarəsrəddinçi, mollarəsrəddinşünas** kimi sözlər də vardır. Əvvələn, dilimizdə “füyuzat” və “füzul” söz və terminləri yoxdur. Çünki “füyuzat” ərəbcə “feyz” sözündən olub, “faydalar, xeyirlər; bərəkətlər, nemətlər” mənasında işlənir. “Füzul” da ərəbcə **həddini bilməyən, yersiz danışan, uzunçu, naqqal** deməkdir (6 -206).

Nümunələrdən görünür ki, “füyuzat” və “füzul” ümumi sözlərdən leksik yolla əvvəl “Füyuzat” və “Füzuli” xüsusi adları, sonra isə bu adlardan “Füyuzat”çı və “Füzulşünas” sözləri yaranmışdır. Bu

adlar leksik şəkilçilərdən düzəlsə də, böyük hərflə yazılsa da, sənət sahəsinin adını bildirir. Bəllidir ki, **-çı4, -şünas** leksik şəkilçiləri ümumi və xüsusi sözlərdən peşə-sənət mənalı sözlər yaradır (**“Mollarəsrəddin”çi, gözətçi, hüquqşünas, Cavidşünas** və s.). Əslində onomastikada sübut olunmuşdur ki, morfoloji yolla yaranan xüsusi ad yoxdur. “Mollarəsrəddinçi”nin əsasında duran “Molla Nəsrəddin” özü də ümumi sözlərdən yaranmışdır (İlk dini məktəblərdə tələbələr müəllimlərə “maulanə” – “mənim ağam” deyə müraciət edərmişlər. Sonralar bu söz “Mövlanə”, XVIII əsrdə isə “molla” və nəhayət, “müəllim” şəklinə düşmüşdür. “Nəsrəddin” adı isə ərəbcə “dinin zəfəri” deməkdir. 6). Demək, bu antroponimdən leksik yolla “Molla Nəsrəddin” jurnal adı yaranmışdır. “Mollarəsrəddin”çi isə artıq insan anlayışı yox, jurnal adı ilə bağlıdır. Eyni sözləri lüğətdə olan **axundovşünas, cavidşünas, qorqudşünas, nizamişünas, vaqifşünas** və s. adlar haqqında da söyləmək olar.

Onomastikaya görə, çoxmənalı sözlər olan omonimlərin əsasən üç mənə yükü vardır: 1. Ada qədərki apelyativ mənası (Yəni “Axundov” adının əsasında “axund” ümumi sözü durur); 2. Onomastik mənası isə soyadı bildirməsidir; 3. Soyadı bildirməsindən sonrakı mənası “Axundovşünas” isə alimin öyrəndiyi sahənin adını bildirməsidir. Axundov bağı, Axundov kitabxanası birləşmələrində olan “Axundov” soyadının sonrakı mənaları ilə əlaqədardır.

Bunlardan başqa, Bakı (hara?) – Bakıdakı (hansı?), Afiq (kim?) – Afiqdəki (hansı?), Elçin (kim?) – Elçin kimi (necə?) sənətkar, Koroğlu (kim?) – Koroğlu kimi (necə?) vuruşmaq, Vurğun (kim?) – Vurğun bağı (hara?) – Vurğun heykəli (nə?) – Vurğun heykəlinə qədər

(nə qədər?) qaçmaq, Ümiddən (kimdən?) – Ümiddən sonra (nə vaxt?) gəlmək kimi birləşmələrindəki xüsusi adların yazılışı haqqında da bu vaxta qədər həm “Orfoqrafiya qaydaları”nda, həm də dərslərdə bir məlumat yoxdur. Çünki bu adlar işləndikləri leksik şəkildə və qoşmaların təsiri ilə suallarını dəyişib sifət və müxtəlif zərflik vəzifəsində işlənsə də, öz xüsusi adlığını qoruyub saxlayır. Bu adların sifət, təyin və ya zərflik kimi işlənməsi isə onların addan sonrakı mənalara ilə əlaqədardır.

Azərbaycan dilində soyadları və ata adları da hansı sualına cavab verib təyin kimi işlənə bilər. Bu, ən çox addaş və fəmiləşən şəxslərin fərqləndirilməsi zamanı baş verir. Məsələn, dialoq zamanı I şəxs. “Elçin imtahanından əla qiymət aldı” deyəndə II şəxs soruşur: “Hansı Elçin?”. I şəxs cavab verir: “Məmmədov Elçin” və ya “Afiq oğlu Elçin”. **Hansı** sualına cavab verən ata və soyadını kiçik hərflə yazmaq olmaz. Çünki bu, onların addan sonrakı – sintaktik vəzifəsi ilə əlaqədardır.

Bütün deyilənləri nəzərə alaraq göstərə bilərik ki, bu vaxta qədər kiçik hərflərlə yazılan **mollanəsrəddinçilər, füyuzatçılar, millətçilər** kimi sözlərin də “**Molla Nəsrəddin**”çilər, “**Füyuzat**”çılar, “**Millət**”çilər” kimi böyük hərflə yazılması daha çox məqsədə müvafiqdir.

“Orfoqrafiya qaydaları”nın 28-ci maddəsində oxuyuruq: “Bədii əsərlərdə heyvanlara verilən xüsusi adların və alleqorik əsərlərdə surət kimi işlədilən heyvan və cansız əşyaların adlarının birinci hərfi böyük yazılır: Bozdar, Qırat, Məstan, “Tülkü və Qarğa” və s.” (səh. 17).

Məgər real həyatda heyvanların xüsusi adlarından istifadə olunmur? Odur ki, bura real həyatda işlənən Pələng, Toplan, Bəbir (it), Xına, Nazlı, Ala (inək), Məstan, Xor-xor, Qara (pişik), Ağat, Qar-

tal, Yorğa (at), sirkdə “işləyən” bütün heyvan və quşların adları da bura əlavə olunsaydı, bu bənd reallığı daha düzgün əks etdirirdi.

“Orfoqrafiya qaydaları”nda öz əksini tapmayan onomastika sahələri bunlardır:

1. **Planetonimlər** (səma cisimlərinin adları): Ay, Günəş, Dan ulduzu, Yeddiqardaş və s.; Ay səthindəki ərəzi adları: Pifaqor, Nəsrəddin, Uluqbəy və s.

2. **Xrematonimlər** (maddi mədəniyyət əşyalarının adları): Misri qılınc, Aynalı, Kalaşnikov avtomatı (silah adları), “Şah”, “Top” (almaz adları), muzeylərdə saxlanılan eksponatlar: S.Vurğunun qələmi, H.Aslanovun kiteli – hərbi pənçəyi, İbrahim xanın köynəyi, S.Rəhimovun əlyazması, Gültekin abidəsi (daş kitabə) və s.

3. **Fitonimlər** (müxtəlif gül, meyvə, tərəvəz, dənli bitkilər və s. adları): “Azərbaycan”, “Sarıtel”, Cırhacı (alma), Göycə soltanı, Gilası alça, Albuxara (alça və gavalı), Sabirabad qarpızı, Güneyvaz, Cərcə qovunu (qarpız və yemiş), Abasbəyli, Ağagörməz, Zöhrə (armud), Arzu, Şərq, Cəfəri, Qaraqılçıq (buğda və arpa), Ənbərbu, Sədri, Şabran (düyü), Göyçay narı, Şahnar (nar), Ağşanı, Sarıgilə, Təbrizi (üzüm), Yapon xurması, Lənkəran çayı, Gədəbəy kartofu, Hövsan soğanı və s.

Azərbaycanda 200-ə qədər təkə üzüm sortu vardır. Hazırda müxtəlif mətbuat səhifələrində onlar dörd cür yazılır. Aydın Paşayevin “Üzüm adları” adlı məqaləsində (“Kənd həyatı” jurnalı, 1990, N 9, səh. 37) təkə üzüm adlarının, “Adları düzgün yazaq” adlı məqaləsində (məqaləyə hörmətli akademik Ağamusa Axundov müsbət rəy də yazmışdır) isə müxtəlif şəkildə yazılan meyvə adlarının orfoqrafiyasından bəhs etmişdir (“Kənd həyatı” jurnalı, 1991, N 5, səh. 43-44).

4. **Marka** adları (hər hansı müəssisənin və ya ustanın satış üçün

hazırladığı məhsulun yazılı və şifahi nişanı və adı): Bütün sənaye, ərzaq, təsərrüfat və s. mağazalarında satılan məhsulların markası və adı vardır: Şəki çörəyi, Holland (pendir), “İsmayılı” (kəsmik), “Doktor” (kolbasa), “Romaşka” (qaymaq), “Fransa” (duxu), “Moskva” (fotoaparət) və s.

5. **İdeonimlər** (insan ideyasının məhsulu olaraq yaranan əsərlərin adlarını öyrənir). Onların aşağıdakı növlərini göstərmək olar: 1. Bədii və elmi əsərlərin və fəsil, başlıq, mövzu və s. adları; 2. Muğam, mahnı və rəqs havalarının adları (mətbuatda, elmi və bədii əsərlərdə bunların adları çox müxtəlif şəkildə yazılır); 3. Rəssam və hekəltəraşların yaratdıqları əsər adları; 4. Qəzet, jurnal və nəşriyyat adları və s.

Bu vaxta qədər onomastikanın ancaq toponimika və antroponimika adlanan kateqoriyaları geniş tədqiq olunmuşdur. Mərhum professor Musa Adilov və Aydın Paşayevin “Azərbaycan onomastikası. İzahlı terminoloji lüğət”ində (4) nümunələrlə 2000-dən çox termin izah olunmuşdur. Bu nümunələrdən istifadə və ümumiləşdirmə yolu ilə bir çox mübahisəli məsələləri onomastik terminləri dəqiqləşdirmək olar.

Bütün bu deyilənlər həm apelyativ, həm də onomastik vahidlərin orfoqrafiyası ilə əlaqədardır. Bu baxımdan “Orfoqrafiya qaydaları” və Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında mühüm vəzifələr durur.

Lüğətlərə düşməyən bəzi sözlər: acıqçıxma, acıqçıxmaq, acılatdırma, acılatdırmaq, adam-madam, adət-ənənə, agionim, ağacatma, ağacatmaq, ağacatdırma, ağacatdırmaq, ağalın, ağırlandıdırma, ağırlandıdırmaq, ağırərpənmə, ağırərpənmək, ağqulaq, ağlar-güləyən, ahılca, axşamüstü, alaüz, antimikrob, bəyoğlan, codqaş, codqaşlı, coşqu, cüt-tərkipli, çirkli-çirkli, dağaşağı, danqabaş, döyülə-döyülə, düppədüz, düzə-düzə, ələyə-ələyə, əlöpdü, əlyeri, fağiranə, filo-

loq-alim, filoloq-dramaturq, filoloq-şair, filoloq-yazıçı, fitonim, fitonimika, gələ-gələ, gətirə-gətirə, gic-gicə, girə-girə, göbəkəddi, götürə-götürə, gülatma (toy-da), gümüşbədən, gümüşsaç, həllolunan, xalauşağı, xalçatəmizləmə, xalçatəmizləyən, xalçayuma, xalçayuyan, ibnə, insial, izburaxmaz, izi-tozu, kadrseçmə, kağızyığan, kapitalqoyuluşu, karıxa-karıxa, karıxdıra-karıxdıra, kartofsatan, keçənyay, keçənyaydakı, keçənyaykı, keçənhəftə, keçənhəftədəki, keçənhəftəki, kəlbunuz, kənd-kənd, kərənaydüzəldən, kəsə-kəsə, kəsər-kəsməz, kırıns, kiryə-kiryə, kiş-nəyə-kiş-nəyə, klarnetdüzəldən, korlatdırmaq, köçürə-köçürə, qangötürmə, qardaşnəvəsi, qeylü-qal, qeyri-demokratik, qeyri-etik, qeyri-demokratik, qısılma, qısılmaq, qızbəyəndi, qızqaçırtma, lüzumsuz-lüzumsuz, məkkəgülü, milli-etnik, motelqarın, naharçağı, nişantaxdı, onomoloq, övkələmə, övkələmək, övkələnmə, övkələnmək, övkələtmə, övkələtmək, övkələtdirmə, övkələtdirmək, pazıbaş, potabaş, potaqarın, psevdonim, psevdontanoponim, psevdontanomastika, psevdontanoponim, potuq, pölüşkəmək, rüşvətalan, sağa-sola, sancılama, sözgötürən, subasmaz, sulu-sulu, südqanqalı, südsüzən, sürə-sürə, süzə-süzə, süzgünbaxışlı, şələbiğ, şərqsünas-alim, şərqsünas-dilçi, şərqsünas-şair, şışbiğ, teleqüllə, teonim, tezaçan, tezsolan, təxəllüsşünas, təxəllüsşünaslıq, titulatura, toparlama, toparlamaq, toparlanma, toparlanmaq, toparlatma, toparlatmaq, toparlatdırmaq, toplam, tozsoranlama, tozsoranlamaq, tozsoranlanma, tozsoranlanmaq, tozsoranlatma, tozsoranlatmaq, tozsoranlatdırma, tozsoranlatdırmaq, tütəkdüzəldən, uşaqtutma, ümumvətəndaş, üşənmək, videooyun, yeryığı, yır-yığış, yoğunbağırsağ, yolağzı, yola-yola, yolaverməz, yolbaşı, yumarlana-yumarlana, yumbalana-yumbalana, zağarlanma, zağarlanmaq, zıppıldama, zıppıldamaq, zıppıldatma, zıppıldatmaq, zorba-zorba, zırpı-zırpı və s.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. "Şərq-Qərb". Bakı, 2013.
2. Ferdinand de Sossyur. Trudi po yazıkoznaniyi. "Progres". M. 1977.
3. Ş.Sadiqov, E.Nəcəfov və A.Əsədov. Azərbaycan dili. Dərs vəsaiti. Bakı, 2009.
4. Musa Adilov, Aydın Paşayev. Azərbaycan onomastikası. İzahlı terminoloji lüğət. Bakı, 2005.
5. Azərbaycan dili. Dərs vəsaiti. TQDK. Bakı, 2010.
6. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti. I və II c. "Şərq-Qərb". Bakı, 2005.
7. Aydın Paşayev. Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisinin bəzi problemləri. Bakı, 2012.
8. Lətif Kərimli, Məsud Mahmudov, Cəmaləddin Rəhimov. Bitişik, yoxsa ayrı?. "Nurlan". Bakı – 2004.

XÜLASƏ**"Orfoqrafiya qaydaları" və****Azərbaycan dilçiliyinin bəzi problemləri**

Məqalədə lüğət tərkibində mövcud olan bir çox söz qruplarının yazılışı "Orfoqrafiya qaydaları"nda tam əks olunmaması, bu qayda-

ların bəzi dərs vəsaitlərində nəzərə alınmaması və nümunələrlə bu çatışmazlığın aradan qaldırılması haqqında mülahizələr söylənmişdir.

РЕЗИЮМЕ**"Правила орфографии" и некоторые проблемы азербайджанской лингвистики**

В статье указаны соображения о не полном отображении в «Правилах орфографии» формы письма большинства групп слов, имеющих в словарном составе, не упоминании данных правил в некоторых учебных пособиях и устранении этих недостатков примерами.

SUMMARY**"Orthography rules" and certain issues of Azerbaijan linguistics**

The articles describes observations that the "Orthography rules" does not fully reflect the forms of writing of most words groups that are in the vocabulary, as well as the fact that these rules are not mentioned in some textbooks and it was given examples to eliminate these problems.

YENİ TƏLİM TEXNOLOGİYALARI: FORMALİZM VƏ YARADICILIQ...

Soltan HÜSEYNOĞLU,
ADPU-nun dosenti, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

Açar sözlər: təlim, yeni texnologiya, ədəbiyyat, kurikulum, məktəb, müəllim, metodologiya, tövsiyə.

Ключевые слова: обучение, новые технологии, литература, курикулум, школа, учитель, методология, рекомендации

Key words: training, new technology, literature, curriculum, school, teacher, methodology, recommendation

Ölkəmiz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ictimai həyatın bütün sahələrində islahatların aparılması zəruri oldu. Təhsil daha önəmli sahələrdən sayıldığından qəbul edilmiş bir sıra mühüm qanun və qərarlardan dərhal sonra bu istiqamətdə ardıcıl olaraq işlər görüldü, ciddi tədbirlər həyata keçirildi. Bunların sırasında kurikulum islahatı ön planda dayanır. Tam orta təhsilin bütün pillələrində fənlər artıq kurikulum – yeni təhsil proqramı əsasında tədris olunur. Yeni təhsil proqramının (kurikulumun) tətbiqi yeni təlim texnologiyalarından istifadəni mühüm vəzifə kimi qarşıya qoydu. Müşahidələr, məktəb təcrübəsinin öyrənilməsi, pedaqoji ədəbiyyatın və mətbuatın təhlili hər iki məsələ barəsində bu gün ətraflı fikir söyləməyə imkan verir. Başqa sözlə: kurikulumun tətbiqi məktəbə nə verdi? Onun istifadəçiləri – ümumtəhsil məktəblərinin müəllimləri həmin proqramla necə işləyirlər? Müəllimlər yeni proqram haqqında hansı qənaətdədirlər? Proqramın tələblərinin uğurla həyata keçirilməsi üçün faydalı hesab edilmiş yeni texnologiyaların tətbiqi ilə bağlı məktəbdə hansı vəziyyət müşahidə edilir? kimi sualların faktlar əsasında cavablandırıl-

ması görülmüş işlərə qiymət verilməsi, gələcəkdə icra ediləcək işlərin məqsədi, məzmunu barədə mövqeyin dəqiqləşdirilməsi baxımından faydalıdır.

Etiraf edilməlidir ki, yeni təhsil proqramı (kurikulum) fənnin tədrisi ilə bağlı ən zəruri məsələləri özündə əks etdirən gərəkli sənəddir. O, məktəbə ciddi yeniliklər gətirib; təlimin məzmununda, metod və vasitələrində əhəmiyyətli dəyişikliyə səbəb olub. İşini sevən, diqqətli, yaradıcı müəllimə indi artıq məlumdur ki, məsələn, VI sinifdə tədris olunan hekayənin öyrədilməsində qarşıya qoyulan məqsəd, təşkil olunan iş, şagirdlərdə formalaşdırılan bacarıqlar, onların nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi və s. V sinifdə həmin məzmunadakı fəaliyyətdən fərqlənir. Belə müəllimlərə aydındır ki, yalnız faktların, rəqəmlərin, yaxud bədii əsərlərin məzmununun öyrənilməsi ilə kifayətlənmək yeni proqramın tələblərinə ziddir. Bu cür müəllimlər şagirdlərinə ardıcıl olaraq düşündürücü suallar verir, onları axtarış, tədqiqat xarakterli tapşırıqlar üzərində işlədir. Yeni təhsil proqramının tələblərini qədərincə anlayan müəllim dərstdə şagirdlərinin əməkdaşlıq şəraitində işləmələrinin qayğısına qalır, müxtəlif

mənbələrdən faydalanmaq bacarığının inkişafına səy göstərir. Yetirmələrinə diskussiya mədəniyyəti aşılaraq bu cür müəllimlər fərqli təlim metodlarını və iş formalarını qarşılıqlı əlaqədə tətbiq etməklə öyrənməyin yollarını mənimsədir. Həmin müəllimlər yeni proqramın məktəbə böyük fayda gətirdiyini duyur və layiqincə qiymətləndirirlər. Təəssüf ki, belə müəllimlər azlıq təşkil edir. Sosial şəbəkədə fikirlərini paylaşan, yazılar çap etdirən müəllimlərin əksəriyyətinin yenilikləri qədərincə dəyərləndirə bilmədiklərini, başlıcası isə yanlış, qeyri-elmi mövqedə olduqlarını müşahidə etmək mümkündür. Bunu yuxarı siniflərin “Ədəbiyyat” dərslərinə yazılan rəylərdə daha aydın görmək olur. Rəsmi sənədlərdə, pedaqoji mətbuatda, dərslərin komplektinə daxil olan metodik vəsaitdə və digər mənbələrdə biliyin şagirdə hazır şəkildə verilməsinin mənfi nəticələri barədə dönmə-dönmə danışılmış və bu, ənənəvi təlimi yanaşmanın ciddi qüsuru kimi tənqid edilmişdir. Şagird bu gün tədqiqatçı mövqeyində təsəvvür edilir və biliyi onun müxtəlif mənbələri araşdırmaqla əldə etməsi mühüm tələb kimi irəli sürülür. Qəribdər ki, bunun mahiyyətini başa düşməməkdənmi, laqeydləkdənmi, məlumatsızlıqdanmi, yaxud başqa səbəbdənmi müəllimlərin bir çoxu X və XI siniflərin ədəbiyyat dərslərində əksini tapmış materialların (bədi əsərlərin təhlili, yazıçıların həyatı, yaradıcılığı və s. bağlı) həcmindən çoxaldılmasını vacib sayırlar. Bu, hələ işin bir tərəfidir; belə müəllimlər özlərinin yanlış mövqelərini dərk etmədikləri üçün bunu dərslərin qüsuru kimi qələmə verirlər. Unudurlar ki, hazırkı dərslər araşdır-

ma, tədqiqat aparmaq üçün şagirdlərə bələdçilik edən mühüm vasitə yerində çıxış edir və etməlidir. Yaddan çıxarırlar ki, bu günün dərsləri şagirdlərin mənimsəməli olduqları biliyi yerli-yataqlı təqdim etməməlidir. Dərslərin zəruri biliklərin mənimsənilməsinə istiqamət verməli, şagirdlərdə yaradılan bacarıqlar bu biliklərin zənginləşdirilməsini, tamamlanmasını təmin etməlidir. Təsədüfi deyildir ki, X və XI siniflərin ədəbiyyat dərslərində sənətkarların həyatı, yaradıcılığı, əsərlərin mövzusu, ideyası, obrazları, bədii xüsusiyyətləri və s. haqqında verilmiş yığcam məlumatların göstərilən konkret mənbələrdən toplanmış materialların əsasında zənginləşdirilməsi və tamamlanması sistemli olaraq izlənilmişdir. Bu, bəzi rəyçilər qədərincə qiymətləndirə bilməsələr də, şagirdin tədqiqatçı mövqeyində olmasını təmin edir. Əgər şagird, məsələn, ədəbi qəhrəmanların təhlili ilə bağlı dərslərdəki yığcam istiqamətləndirici məlumatla tanış olubsa və bu barədə əlavə mənbələrdən məlumat toplayıb, onları əlaqələndirib, sistemə salıb, özünün müstəqil fikirlərinə də yer verməklə təqdimat hazırlayıbsa, həmin fəaliyyəti alqışlamaq lazımdır. Bu, biliyin hazır şəkildə təqdim edilməsinin qarşısına siper çəkir, şagirdə tədqiqatçılıq bacarığının inkişafına şərait yaradır.

Elmi tədqiqatın və tədqiqatçılığın mahiyyətini, özünəməxsusluğunu layiqincə qiymətləndirməkdə çətinlik çəkənlər dərslərdəki bu mövqeyi anlamadıqlarından “şagirdlərə hazır bilik verilmişdir” fikrini təkrar-təkrar səsləndirirlər. Onların yanlış mövqeyini özlərinə başa salmaq üçün sadə bir misala nəzər salaq. C.Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndi-

nin əhvalatları" əsəri ilə bağlı, qərribə səslənməsin, yazmayan yoxdur. Hər nəsil bu əsərə (əlbəttə, təkcə bu əsərə yox, klassiklərimizin digər əsərlərinə də) münasibət bildirir, ədəbiyyatşünaslığımıza nə isə yeni bir töhfə verir. Və bu, gələcəkdə də davam edəcəkdir. Hər yeni yazan (oxu: tədqiqatçı) özündən əvvəl deyilənləri öyrənir, təhlil edir, fərqli nə isə deməyə cəhd göstərir. Dərslidəki istiqamətləndirici məlumatı (oxu: elmi məlumatı) oxuyub öyrənən, onu əlavə mənbələr hesabına zənginləşdirən, mənimlədiklərini ümumiləşdirən, öz mövqeyini əsaslandıraraq, araşdırdığı obyekt barədə öz sözünü deməyə çalışan şagirdin fəaliyyətini "hazır bilik qazanmaq" şəklində qələmə vermək korafəhmlikdən başqa bir şey deyildir.

Məsələnin digər, daha mühüm tərəfi də var; çox vaxt "bədi əsər həyatın bir parçasıdır" deyilir. Bu fikri şərti olaraq qəbul etmək mümkündür. Əslində, bədi əsərdə həyat çoxcəhətliyi, mürəkkəbliyi ilə əks olunur. Qəhrəmanların hissələri, düşüncələri, həyata baxışı, taleləri, eləcə də əsərdə əks olunan sosial-siyasi durum daim inkişafda verilir. Deməli, bədi əsərə statik, qapalı mənbə kimi baxmaq yanlışdır. Bura oxucunun "mətdənkənar təsəvvürlərini" də əlavə etsək, bədi əsərin məzmun zənginliyinin sahilsiz, sərhədsiz olduğunu deyə bilərik. Nüfuzlu ədəbiyyatşünasların hamısı belə bir qənaətdədir ki, bədi əsərin məzmununu heç bir mükəmməl təhlil əhatə edə bilməz. Bədi əsər haqqında zaman-zaman fikir söylənməsinin, dəyişən nəsillər tərəfindən onun dönə-dönə araşdırılmasının bir səbəbi də budur. Bütün bunlar "dərslidə bədi əsərlərin əhatəli təhlili verilmişdir", "şagirdlər qoyulmuş

sualların cavabını dərslidən oxuyurlar" kimi rəyçi fikirlərinin əsassız, başlıcası, diletant mövqe olduğunu deməyə imkan verir.

Ədəbiyyat dərslidləri əzbərlənmək üçün deyil. Test tərtibi üçün mənbə deyil. Dərslidlər minimum bilik və zəruri bacarıq mənimsətməklə inkişafa yönləndirən vasitədir. İnkişafa nail olmaq üçün bu bilik və bacarıqlar zənginləşdirilməlidir. Zənginləşməyə gedən yol müxtəlif mənbələri araşdırmaqdan, əldə olunanları müqayisə etməkdən, daha vacib olanları müəyyənləşdirib ümumiləşdirməkdən, onlara müstəqil münasibət bildirməkdən keçir.

Mən abituriyent hazırlığı ilə məşğul olan müəllimlərin istəyini və mövqeyini yaxşı təsəvvür edirəm. Əslində, onlar arzularını gizlətmirlər də; istədikləri budur ki, təlim materialları – tərcümeyihal, yazıcının yaradıcılıq yolu, icmal mövzular, bədi əsərlərin təhlili və s. barədə dərslidə geniş, əhatəli şərh olsun. Və şagirdlər də, repetitorlar da hazır məlumatları öyrənsinlər, əzbərləsinlər, hər abzas, az qala, hər cümlə ilə bağlı tərtib edilmiş test suallarının cavablarını müəyyənləşdirə bilsinlər.

Bəs sonra?

Bu "öyrətmə" və "öyrənmə" mexanizminin övladlarımızı necə şikəst etdiyi barədə də düşünürsünüzmü? Bilirsiniz (əlbəttə, bilirsiniz!), repetitorla məşğələ zamanı qazanılan biliklər bacarığa çevrilmir! Onu da bilirsiniz ki, bu biliklər yalnız beyinin "üst qabığında" cəmlənir və qəbul imtahanlarından az sonra lazımsız məlumat yığını kimi yox olub gedir.

Kimi bədbəxt edirik?

Deyirlər ki, tutuğunu "danışdır-

mayanda" səsləndirdikləri sözləri unudur və susqun vəziyyət alır. Repetitorla hazırlıq keçən abituriyent ali məktəbə daxil olanda zehni əməyə qabil olmadığını dərhal hiss edir. Ağır zehni əməyə qatlaşmaq üçün onda qüdrət olmur, mühazirələrin seyrçisinə çevrilir. Yaradıcı düşüncədən məhrum olan belə gənclərdə elmə, təhsilə laqeyd münasibət yaranır və bu, ətrafda baş verənlərə də biganə münasibətin formalaşmasına səbəb olur... Bu, ifrata varmadan deyirəm, övladlarımızı manqurtluğa gedən yola itələməkdən başqa bir şey deyildir...

Ürəkağrıdan müşahidələrim var; dərş dediyim IV kurs tələbələrinə hazırlaşacaqları mövzu ilə bağı cəmi iki mənbə təklif edirəm. Gözləri kəllələrinə çıxır. Eyni mövzunun bu ikicə mənbədə hansı fərqlərlə şərh olunduğunu öyrənib danışmaq, onları müqayisə etmək iyirmi bir-iyirmi iki yaşlı gənc üçün cəhənnəm əzabına çevrilir. Kurikulum isə bu işin bünövrəsinin orta məktəbdə qoyulmasını tələb edir. Övladlarımızın inkişafını, yaradıcı tərəkürünün formalaşdırılmasını mühüm vəzifə kimi qarşıya qoyur. Biz isə adət etdiyimiz asan yoldan əl çəkə bilmirik. İlk növbədə, ona görə ki, yeni tələblər üzrə işləmək üçün özümüz yaradıcı olmağı bacarmalıyıq, inkişaf etməliyik, zəhmətə qatlaşmalıyıq. Diqqət edin: X və XI siniflərin ədəbiyyat dərsləkləri hər mövzu ilə bağı səhifələri də göstərilməklə mənbələr təklif edib. Həmin mənbələr dərsləkdəki məlumatın tamamlanması və zənginləşdirilməsi məqsədini güdür. İndi hansı müəllim əlini ürəyinin üstünə qoyub qəsəm edə bilər ki, həmin mənbələrdən, heç olmasa, bir neçəsi ilə tanış olub, surətini çoxaldıb (yaxud onlardan qeydlər götürüb) və

şagirdlərini də bu istiqamətdə fəaliyyətə cəlb edib?

Bax mətləb bundadır!

Dövlət İmtahan Mərkəzinin ədəbiyyat üzrə qəbul imtahanına aşağı siniflərdə öyrənilmiş əsərləri cəlb etməsi məni təəccübləndirdi. XI sinif şagirdlərini yenidən V sinfə (oxu: V sinfin səviyyəsinə) qaytarmaq ehtiyacı nədən qaynaqlanır? V-IX siniflərdə mənimsənilmiş **nəzəri anlayışların** hamısı ilə bağı test suallarının tərtibinə X və XI siniflərin materialları geniş imkan verir. Bədii əsərin **ideya-məzmunu** ilə bağı test suallarının hazırlanmasını da yuxarı siniflərin (X və XI siniflərin) materialları əsasında tərtib etmək məqsədəuyğundur. Deməli, DİM asan yol seçib. Ədəbiyyat fənninin dərinədən, əhatəli, başlıcası, yaradıcı mənimsənilməsinə yaranan əlverişli imkandan istifadə etmək lazım idi. Başqa sözlə, X və XI siniflərdə tədris edilən materiallar üzrə tövsiyə olunmuş mənbələr və oxunması dərsləkdə dəqiq göstərilmiş bədii əsərlər əsasında test suallarının hazırlanması məqsədəuyğundur. Əslində, belə də olmalı idi. Amma bunun həyata keçirilməsi böyük zəhmət, ciddi metodik hazırlıq, yüksək səriştə tələb edir. Bunun üçün DİM həmin işə hər fənn üzrə əməksevərliyi, səriştəliliyi ilə seçilən metodist alimləri də cəlb etməli idi və edə bilər. Onu da xatırladaq ki, dərslək müəlliflərinin indi DİM-lə əməkdaşlıq etməsinə əngəl yoxdur. Nə üçün onlar da bu işə cəlb olunmasınlar?

Dərsləklərlə bağı rəy bildirenlərin çoxunun bilmədiyi daha başqa bir məsələ var. Yuxarı siniflərin dərsləklərinin həcmi məhduddur. Məsələn, X və XI siniflərin "Ədəbiyyat" dərsləyi 208 səhifə həcmində olmalıdır. Həmin sinif üçün nəzərdə

tutulmuş standartlar bu həcm daxilində reallaşdırılmalıdır. Bunu praktik olaraq həyata keçirmək çox çətindir. Ən ciddi çətinlik odur ki, dərslikdə bədii mətn olmasa, məzmunla bağlı standartlar, necə deyərlər, havada qalır. Şagirdlərin istifadəsində bədii əsər olmayanda onlar dərslikdəki təhlil materiallarını oxumaqla məhdudlaşır. Deməli, obyekt ortada olmur, bədii əsəri oxumayan şagirdlər onun haqqında dərslik müəlliflərinin fikirləri əsasında **söhbət** edirlər. Bu, ədəbiyyat təliminin iflası deməkdir. Bütün bunlar nəzərə alınaraq həm X, həm də XI sinfin ədəbiyyat dərsləyinə tədris olunan bədii əsərlər ya bütövlükdə, ya da onlardan parçalar daxil edilmişdir. Bu, indiki durumda yeganə çıxış yoludur. "Ədəbiyyat müntəxəbatı" olsaydı (o, çətin ki olsun) vəziyyət tamamilə fərqli olardı...

Deyilənlərdən aydınlaşır ki, yeni təhsil proqramının tətbiqi məktəbə az töhfə verməmişdir. Lakin onunla səmərəli işləyənlərin sayı, təkrar da olsa, qeyd edirik ki, azdır. Bunun həm obyektiv, həm də subyektiv səbəbləri var. Məzmunca mürəkkəb, struktur baxımından sadə olmayan bu sənədin öyrənilməsi və tətbiqi yollarının mənimsənilməsi istifadədən böyük zəhmət, yaradıcı fəaliyyət tələb edir. Məhz bu keyfiyyət müəllimlərin bir qisminə müşahidə edilmir. Bunu subyektiv səbəb kimi qəbul etmək olar.

Bu gün açıq-aşkar hiss olunur ki, bu proqramın tətbiqi ərəfəsində aparılan hazırlıq işləri, xüsusən treninqlər qənaətləndirici olmamışdır. Bunu həmin treninqlərin proqramının ağırlığı da təsdiq edir. Treninqin proqramında iki istiqamət

əsas götürülmüşdü: a) Yeni proqramın (kurikulumun) mahiyyəti, məzmunu, tətbiqi qaydaları; b) Fəal(interaktiv) təlimin başlıca xüsusiyyətləri, tətbiqi yolları. Təkrar da olsa, qeyd edirik ki, treninqin proqramı kifayət qədər ağır olmuş və iştirakçıların – müəllimlərin əksəriyyəti onda nəzərdə tutulanları qədərincə mənimsəyə bilməmişlər. Bunu obyektiv səbəb hesab etmək olar...

Məktəb təcrübəsinin öyrənilməsindən aydınlaşır ki, **fəal(interaktiv) təlimin bütün fənlərin tədrisində** tətbiqi vəziyyəti də qənaətbəxş deyildir. Bu təlimi yanaşmadan ardıcıl və səmərəli istifadə müəllimdən gərgin zəhmət, ciddi hazırlıq tələb edir. Onun tətbiqi ilə bağlı digər mühüm problemlər də var. Fəal(interaktiv) təlimin üstünlüklərindən az yazılmamışdır. Şagirdlərin əqli fəallığını, müstəqil düşüncəsini inkişaf etdirməsi baxımından bu təlimi yanaşmanın, həqiqətən, böyük imkanları vardır. Lakin onun qüsurları da var, həm də kifayət qədərdir... Bu barədə indi danışmaq niyyətində deyiləm. Məni, güman edirəm ki, müəllimləri də narahat edən bir neçə məsələyə münasibət bildirməklə kifayətlənirəm. Fəal(interaktiv) yanaşmanı fətləşdirmişik. Onu qaldıraraq qoymuşuq dağın zirvəsinə. Pedaqoji elmlər bu cür münasibətin həmişə əleyhinə olub. Hər hansı təlimi yanaşmanın, metodların və s. rolunun şişirdilməsi, onların əvəzilməz hesab edilməsi heç vaxt məqbul sayılmayıb. **Araşdırmalar dərinləşdikcə, məktəbimiz təcrübə topladıqca aydınlaşır ki, yalnız şagird tədqiqatına əsaslanmaqla (fəal(interaktiv) təlim məhz bunu tələb edir) bu və ya digər fənnin bütövlükdə mənimsənilməsinə,**

təhsilalanlarda zəruri bacarıqların formalaşdırılmasına nail olmaq mümkün deyildir. Unudulmamalıdır ki, təlim prosesində şagirdin müstəqil baş açma bilmədiyi məqamların çoxluğu müəllimin müdaxiləsini zəruri edir. Bu müdaxilə fərqli formalarda ola bilər. Fəal(interaktiv) təlim bunu "istiqamətləndirilmiş suallardan istifadə etməklə" reallaşdırmağı məqsədəuyğun sayır. Lakin bu, kifayət deyildir. Müəllimin yığcam izahı, nəqli vacib olduğu kimi, bu və ya digər mürəkkəb təlim materialı, nəzəri anlayış və s. bağlı geniş şərhə və əhatəli müsahibəyə də ehtiyac duyulur. Bu, işin bir tərəfidir. Şagirdin tədqiqatı zamanı özünü addımbaşlı göstərən systemsizliyi, biliklərin əlaqəsiz, bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə mənimsənilmədiyini, vaxt qıtlığının bir kabus kimi dərslərin başı üstündə dayandığını da xatırlatmaq istəyirəm. Bütün bunlar, eləcə də fənnin ayrı-ayrı bölmələri üzrə qazanılmış biliklərin sistemə salınması, aralarında məntiqi əlaqələrin yaradılması müəllimin dərslərdəki fəaliyyətində əhəmiyyətli yer tutmalıdır və onun müdaxiləsi qaçılmazdır.

Deyilənlərdən aydınlaşır ki, dərslərdə müxtəlif texnologiyaların, fərqli təlim metodlarının ("ənənəvi metodlar" və "yeni metodlar" anlamında), yeri gəldikcə, qarşılıqlı əlaqədə tətbiqi mümkün və faydalıdır. Araşdırmalar onu da təsdiq edir ki, fəal(interaktiv) metodlardan istifadə bir çox yeniliklərdən üz çevirməyə səbəb ola bilməz və necə ki ola bilmir. Məsələn, fəal(interaktiv) təlimin təbiəti **oxu təlimi strategiyaları** ilə bağlı təklif olunan bir çox iş növünün tətbiqinə imkan vermir. Məgər belə faydalı yanaşmalardan imtina etməliyik? Əlbəttə,

yox! Sınaqdan, eksperimentdən uğurla çıxanların hər birinin tətbiqinə çalışmalıyıq.

Dərslərdə hansı metodların, fəal(interaktiv), yaxud bir başqasının tətbiqindən asılı olmayaraq, **tədqiqat sualının** müəyyənəndirilməsi çox faydalıdır. Tədqiqat sualının araşdırılması üçün kiçik qrupların yaradılması həmişə vacib deyildir. Tədqiqatı fərdi, cütlük şəklində, yaxud bütün siniflə birgə iş formasının tətbiqi ilə də təşkil etmək mümkündür. Dərslərin məlumat mübadiləsi, müzakirə, nəticənin çıxarılması və ümumiləşdirmənin aparılması mərhələlərini müsahibədən istifadə ilə həyata keçirmək olar. Yəni, məsələn, qruplar əldə etdikləri məlumatları müəllimin sualları əsasında çatdırırlar. Yaxud müzakirə müəllimin istiqamətləndirici sualları əsasında aparılan müsahibə ilə keçirilir və s. Bu fikirdə olmağımın başlıca səbəbi odur ki, fəal(interaktiv) təlimin ən zəif cəhəti olan vaxt çatışmazlığı dərslərin bütün mərhələlərinin həyata keçirilməsinə imkan vermir. Bu məsələnin üzərində xüsusi dayanmaq lazımdır. Fəal(interaktiv) təlimin məktəbə geniş yol tapmamasının mühüm səbəblərindən biri elə məhz budur. Təcrübə göstərir ki, dərslər nə qədər mükəmməl planlaşdırılsa da, tədqiqat mərhələsi başa çatanda, yaxud başa çatmasına az qalmış dərslərin vaxtı bitir.

Çıxış yolu nədir?

İstər aşağı, istərsə də yuxarı siniflərdə dərslərə daxil edilən əsərlərin sayı əhəmiyyətli dərəcədə azaldılmalıdır. Məsələn, V sinfin dərslərinə hazırda daxil edilmiş 19 əsərin sayı 12-13-ə endirilməlidir. Bu, bir əsərin tədrisinə (hazırda V-VII siniflərdə bir əsərin tədrisinə maksimum üç saat ayrılır) dörd-beş saat

ayırmağa imkan verir. Təhlilə ayrılan dərş saati çoxaldılmalı, birinci təhlil dərşində harada (məsələn, dərşin tədqiqatının aparılması mərhələsində) qalınıbsa, ikinci dərşdə iş oradan da davam etdirilməlidir. Bunu fəal(interaktiv) təlimin mahiyyəti, təbiəti tələb edir. Dərşə də, dərşin mərhələlərinə də yaradıcı yanaşmaq vacibdir, formalizmdən, formal yanaşmalardan birdəfəlik uzaqlaşmaq lazımdır. İnkişaf etmiş ölkələrin məktəblərində bir dərşin necə rəngarəng, çevik, fərqli iş növlərinin və formalarının bir-birini əvəzləməsi şəkildə keçdiyini, müəllim sərbəstliyinin önəm daşdığını qibtə hissi keçirmədən müşahidə etmək olmur...

Təlim materiallarının həcmi baxımından X və XI siniflərdə də vəziyyət könlüaçan deyildir. Bu mənada ki, çoxlu sənətkarın dərşliyə daxil edilməsi ənənəsindən heç cürə yaxa qurtara bilmirik. Metodik ədəbiyyatda dönə-dönə deyilməsinə baxmayaraq, cəmiyyətdə belə bir fikir formalaşmış ki, ədəbiyyat tariximizdə iz qoyan sənətkarların, demək olar, hamısı orta məktəb dərşliyinə daxil edilməlidir. Bu yanlış mövqə dərşliklərin yüklənməsinə yol açmaqla yanaşı, digər bir fəsada da səbəb olur; monoqrafik mövzulara (bir sənətkar haqqındakı oçerkə) çox az vaxt ayrılır. Məsələn, X sinifdə N.Gəncəvinin tədrisinə cəmi 5 saat ayrılmışdır. Belə olan halda hansı səmərəli şagird tədqiqatından danışmaq olar?! Bu siniflərdə (X və XI) yaradıcılığı tədris edilən hər bir sənətkara 9 saatdan az vaxt ayrılmamalıdır. Əslində, bu da azdır. Diqqət edin: G. Mopassanın beş-altı səhifə həcmində olan "Boyunbağı" novellasının tədrisinə ABŞ-ın adi liseylərinin 9-cu siniflərində 8 saat vaxt ayrılır. Bu, əsərlə bağlı müxtəlifxarakterli, başlı-

cası isə əhatəli müstəqil işlərin təşkilinə və beləliklə, şagirdlərdə zəruri bacarıqların inkişaf etdirilməsinə geniş imkan yaradır. Gec-tez biz də, bu yolu seçməliyik. Tənqidlərə, etirazlara baxmayaraq, əlbəttə, onun doğru, faydalı seçim olduğunu etiraf edənlər də olacaqdır, tədris materiallarını, demək olar, yarımbaranı azaltmalıyıq.

Ümumtəhsil məktəblərində ədəbiyyat fənninin tədrisi, etiraf etməliyik ki, bugünkü tələblərə cavab vermir. Şagirdlərimizin əksəriyyəti bədii əsərlərin oxucusu kimi formalaşmış, mütaliəçi üçün vacib olan keyfiyyətlərdən, (eləcə də həyati bacarıqlardan) məhrum olur. Bunun obyektiv və subyektiv səbəbləri aşkara çıxarılmalı, nöqsanların aradan qaldırılması, yeniliklərin tətbiqi istiqamətində metodist alimlər və ümumtəhsil məktəblərində çalışan müəllimlər ardıcıl və inadlı iş aparmalıdırlar. Bunu fərdi, pərakəndə şəkildə aparılan iş, yaxud tək-tük yazı ilə həyata keçirmək olmaz. Ayrıca metodik mərkəz olmalı, "beyin mərkəzi" yaradılmalıdır.

XÜLASƏ

Yeni təlim texnologiyaları: formalizm və yaradıcılıq...

Orta məktəbin V-XI siniflərində ədəbiyyat fənni artıq kurikulum – yeni təhsil proqramı əsasında tədris olunur. Kurikulum islahatı yeni texnologiyalardan istifadəni də zəruri etdi. Məktəbin bu iki istiqamətlə bağlı müəyyən təcrübə qazandığı da məlumdur. Deməli, bu gün aşağıdakı suallara cavab vermək mümkündür: Kurikulumun tətbiqi məktəbə nə verdi? Məktəbdə yeni texnologiyalardan istifadə ilə bağlı vəziyyət necədir? Yeni təhsil proqramı məktəbə faydalı töhfələr vermişdir. Lakin onu düzgün dəyərləndirmək və tətbiq etmək üçün çox iş görülməlidir. Hazırda müəllimlərə yeni texnologiyaların tətbiqində praktik kömək göstərəcək metodik tövsiyələrə ciddi ehtiyac duyulur.

РЕЗЮМЕ**Новые технологии обучения: формализм и креативность ...**

В V-XI классах средней школы литературный предмет уже преподается на основе новой образовательной программы. Реформа учебной программы также потребовала новых технологий. Школа приобрела некоторый опыт использования новых технологий.

Теперь можно ответить на вопросы о применении учебной программы, использовании новых технологий в школе. Использование новой образовательной программы принесло пользу школе. Но многое нужно сделать, чтобы правильно оценить и применить его. На данный момент существует большая потребность в методических рекомендациях, которые окажут практическую помощь учителям в применении новых технологий.

SUMMARY**New training technologies: formalism and creativity...**

In the V-XI grades of the middle school literary subject is already taught on the basis of a new educational program. Curriculum reform also required new technologies. The school has gained some experience in using new technologies.

Now it is possible to answer the questions about the application of curriculum, the use of new technologies at school. The use of the new educational program has benefited the school. But much should be done to properly evaluate and apply it. At the moment there is a great need for methodical recommendations that will provide practical assistance to teachers in applying new technologies.

Diqqət! Diqqət!

Biz Sizə – zəngin pedaqoji iş təcrübəsinə malik orta məktəb müəllimlərinə, elmi-metodik tədqiqatlarla məşğul olan alimlərə müraciət edirik. Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi ilə bağlı iş təcrübələrinə, metodikaya dair yazılara ehtiyacımız var. Jurnalımızla yaxından əlaqə saxlayın və onu məqalələrinizlə təmin edin. Unutmayın ki, o, sizin jurnalınızdır.

Redaksiya.

KEÇİD XARAKTERLİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR

Nabatəli QULAMOĞLU,

təhsil eksperti və Dövlət İmtahan Mərkəzi yanında İctimai Şuranın üzvü

Mürəkkəb cümlələrin bir-birinə müxalifliyi dünya dilçilik ədəbiyyatında yeni deyil. Belə bir linqvistik transformasiya üçün sadə dildə ən çox işlənən termin "keçid" adlanır. Haqqında söhbət gedən dilçilik hadisəsinin mahiyyətini açmaq üçün bir çox alimlər fərqli terminlərdən istifadə etmişlər ki, bu da başa düşüləndir, çünki keçmə prosesi dilin bütün səviyyələrində özünü göstərir. Məhz buna görə də elə termin fikirləşib tapılmalıdır ki, mürəkkəb cümlələrdə keçid hadisəsinin mahiyyətini düzgün əks etdirə bilsin.

Deyək ki, fonetikada bütün kombinator (xanlar-xannar, dəftər-dəfdər) və mövqe (söz sonunda cingiltili səslərin qarışması) dəyişikliklərini keçmə hadisəsi adlandırsaq, bizi başa düşməzlər. Bunların öz adları vardır: assimilyasiya, dissimilyasiya; qarışma və s. Bununla belə, keçid prosesinin baş verdiyi göz qabağındadır. Morfologiyada isimləşmə, sifətləşmə, zərfləşmə- bütün bunlar da öz adı ilə (substantivləşmə və s.) deyilir, halbuki burada da proses bir dil hadisəsinin digərinə keçməsidir. Bunlar diaxron keçid adlanır, çünki evolyusiya nəticəsində baş vermişdir.

Həmin proses söz və cümlə, sadə cümlə və mürəkkəb cümlə, ən nəhayət, mürəkkəb cümlələr arasında da mövcuddur. Bu dəyişmə birincidən fərqli olaraq, sinxron keçid adlanır.

Alimlər isə fərqli terminologiyalardan istifadə etmişlər. Məlum dil hadisəsini Q.Kazımov [2] çalar, Ş.Balli [6]

transpozisiya, L.Tenyer [11] translyasiya, İ.A.Melçuk [8] konversiya, V.N.Miqirin [9] transformasiya, V.V.Babayseva [5] sinkretizm adlandırmışdır.

Dil hadisələrində keçicilik dilçilik termini kimi ilk dəfə A.M.Peşkovski [10], tərəfindən işlənilsə də, bu sahədə V.V.Babaysevanın xidmətləri daha çoxdur. Müəllif sinkretizm (yunanca sinkretismos-birləşmə) termininin iki mənasını qeyd edir: 1)"dilin inkişafı prosesində funksional cəhətdən müxtəlif qrammatik kateqoriyaların forma etibarlı ilə üst-üstə düşməsi; (məsələn, bir şəkilçi bir neçə funksiya yerinə yetirir:-ın həm yiyəlik hal, həm mənsubiyyət şəkilçisi kimi); 2) fərqli dil vahidlərinin struktur və semantik əlamətlərinin birləşməsi (sintezi) [4].

Buradan belə bir fikir hasil olur ki, sinkretizm dilin müxtəlif səviyyələrində mövcuddur, onun sintaksis sahəsindəki spektri daha böyükdür. Bunlara cümlə üzvləri, sintaktik konstruksiyalar və mürəkkəb cümlənin komponentləri arasındakı sinkretizm aiddir.

Hazırda orta məktəb dərslərində mürəkkəb cümlənin təhlili ilə bağlı ciddi mübahisələr gedir. Bu mübahisələr bir sıra hallarda qəbul imtahanlarına da daşır. Keçid xarakterli dil hadisələrini sintaksisdən, daha konkret, mürəkkəb cümlələrdən başlamağımız məhz bu səbəbdəndir. Güman etmək olar ki, bizim kiçik araşdırmaımız keçid xarakterli qrammatik kateqoriyaların dilin müxtəlif səviyyələrində tədqiq edilməsi üçün bir detonator rolunu

oynaya bilər.

V.V.Babaysevanın fikrincə, "Keçid bir dil hadisəsinin digər dil hadisəsinə diaxron (evolyusiyalı) şəkildə çevrilməsi və hadisələr arasında sinxron əlaqənin əks olunması, bir-birinə qarşı müxalif olan hadisələrin tərkib hissələrinin birləşdirilməsinin mövcudluğudur" [5].

Verilmiş tərifə diqqətlə yanaşsaq, "keçid" anlayışına qrammatik kateqoriya kimi düzgün tərif verilmişdir. Lakin "bir hadisənin digər hadisəyə keçməsi" fikrindəki çatışmazlıq diqqətdən yayın bilməz. Bunun sadə izahı vardır. Hadisə prosesdir. Deyək ki, "yarpaq" sözünə yiyəlik halda saitle başlayan şəkilçi qoşulduqda q-ğ əvəzləməsi vəş verir. Bu hadisədir, çünki evolyusiya yolu keçib. Başqa bir misal. Deyək ki, biz müəyyən sözləri əlamət və keyfiyyət bildirdiyinə görə qruplaşdırıb onlara "sifət" adı vermişik. Digərlərini isə ad bildirdiyi üçün "isim" adlandırmışıq. Deməli, qrammatik ümumiləşdirmələr aparmışıq. Əgər müəyyən inkişaf dövrü ərzində sifət isimləşsə, təbii, keçid baş verir. Bu da hadisədir. Onda tərifdə bir qrammatik ümumiləşdirmənin digər qrammatik ümumiləşdirmə ilə əvəz olunmasını keçid adlandırmaq mümkündür.

Diaxron və sinxron keçidin ən mühüm nəticəsi sinkretizmdir (synkretizmos). Sinkretizm dilin sistemində onun vahidlərinin diferensial struktur və semantik əlamətlərinin sintezidir. V.V.Babayseva fərqiñdədir ki, keçicilik və sinkretizm eyni anlayışlar deyil. Keçicilik dilin universal əlamətidir, dil faktlarının qarşılıqlı təsirini əks etdirir, bu faktları sistemdə möhkəmləndirir, sinkretizm isə dil və nitq hadisələrinin əlaməti, yəni

keçiciliyin təzahür formalarından biridir. Bu nöqtəyi-nəzərdən biz araşdırmamızda ümumi anlayışdan (keçid) istifadə etsək, heç də yanlışlığa yol vermərik, amma unutmayaq ki, bu yazı üçün xüsusi anlayış "sinkretizm"dir.

V.V.Babayseva mürəkkəb cümlələr arasındakı keçid hallarını təsnif edərkən mürəkkəb bağlayıcısız (ənənəvi qaydadan fərqli ifadə müəllifə məxsusdur) cümlələri nəzərə almışdır. Vaxtilə mürəkkəb cümlələrin təsnifatında vahid prinsip olmadığı üçün sonralar onu korrektə edərək tabesiz və tabeli növlərə bölmüşlər. Bir sözlə, "bağlayıcısız mürəkkəb cümlə" anlayışı ləğv edilmişdir. Onsuz da bağlayıcısız mürəkkəb cümlələr ya tabesiz, ya da tabeli olur. Buna görə də müəllifin apardığı bölgü bu gün üçün aktuallığını itirmişdir, lakin keçid xarakterli mürəkkəb cümlələrin izahı nöqtəyi-nəzərindən onun tədqiqat işi çox dəyərlidir.

Biz hesab edirik ki, sinkretizm mürəkkəb cümlələrdə özünü üç şəkildə göstərə bilər:

- a) tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələr arasında;
- b) tabesiz mürəkkəb cümlələr arasında;
- c) tabeli mürəkkəb cümlələr arasında.

Əlbəttə, mürəkkəb cümlələrdə müxaliflik hallarını tam tədqiq etmək üçün bir məqalə kifayət deyil. Bundan ötrü daha geniş araşdırma tələb edən bir elmi işə ehtiyac vardır. Biz burada problemin araşdırılması üçün lazım olan bir sıra halları sadalamaqla kifayətlənməli olacağıq.

N.S.Valqina yazır: "Sintaktik əlaqə-

lərin **ikili** (fərqləndirmə bizə məxsusdur-N.Q.) xarakterinə aid həm də qoşa bağlayıcılar *düzdür... lakin, baxmayaraq... amma* və b. vasitəsilə yaranmış mürəkkəb cümlələri misal gətirmək olar. Burada komponentin 1-ci tərəfində tabelilik, digərində isə tabesizlik bağlayıcısı iştirak edir [7,94].

Onun belə nümunələrə müraciət etməsi və ikili əlaqələrdən danışması, fikrimizcə, mövcud dil hadisəsinə real yanaşmanı əks etdirmir, çünki burada artıq keçid prosesi baş verib bitmişdir, komponentlər arasında yalnız qarşılaşdırma əlaqəsi vardır və mürəkkəb cümlənin tipi tabesizdir. Hamımıza da yaxşı məlumdur ki, cümlənin tipi onun komponentləri arasındakı əlaqə vasitəsilə müəyyən edilir, bağlayıcıların rolu isə həmişə adekvat olmur. Ona görə də ikili əlaqə haqqında danışmaq heç də verilmiş cümlənin xarakterinə uyğun deyil.

Eyni fikirlər Ə.Abdullayev və başqalarının müəllifliyi ilə buraxılmış ali məktəblər üçün dərslikdə, eləcə də Q.Kazımovun "Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis" dərsliyində öz əksini tapmışdır. Birinci dərsliyin müəllifləri də (Ə.Abdullayev və b.) qeyd edirlər ki, tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələr arasında tam və qəti sərhəd çəkmək mümkün deyil. "Tam" dedikdə dilçi alimlər bütün mürəkkəb cümlələri, "qəti" dedikdə isə komponentlər arasındakı əlaqənin birmənalı olmadığını nəzərdə tuturlar. Bizim dilçilər problemə daha korrekt yanaşaraq "ikili əlaqə" birləşməsinə işlətməkdən yan keçmişlər. Onlar bunu belə ifadə edirlər: "Elə mürəkkəb cümlələrə rast gəlmək olur ki, onlar həm tabesiz, həm də tabeli mürəkkəb cümlələrin əlamətlərini daşımaqdadır"[1,279]. Müəlliflər bircə nü-

munə gətirməklə kifayətlənirlər. Verilmiş nümunə çox oxşardır:

Doğrudur, Eldar mənim qohumumdur, amma heç o qədər gediş-gəlişimiz yoxdur.

Q.Kazımov belə cümlələrə danışdığı dilində tez-tez rast gəldiyimizi vurğulayır. Doğrudan da, "danışığı dilində hərçənd əvəzinə baxmayaraq sözümdən istifadə edilir" [2, 398].

Baxmayaraq atam mənə yalan danışmağı qadağan etmişdi, bu dəfə də gerçəyi söyləməkdən qorxdum.

Həm Ə.Abdullayev, həm də Q.Kazımovun tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələr arasında sərhədi həmişə və qəti müəyyən etməyin qeyri-mümkünlüyü haqqında dediklərinə daha bir ümumiləşdirmə əlavə etmək olar: tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentlərini bir-birinə bağlayan əlaqələr barədə də həmişə və birmənalı rəy bildirmək mümkün deyil. Biz aşağıdakı nümunələr əsasında bunun şahidi olacağıq. İndi isə dilçilərin gəldiyi nəticənin doğruluğunu isbat etmək üçün belə bir cümləni nəzərdən keçirək:

I. Üzümlü çevirməyi gördüm və güllə vızılı ilə qulağımın dibindən keçdi.

II. Üzümlü çevirməyi gördüm, güllə vızılı ilə qulağımın dibindən keçdi.

III. Elə üzümü çevirməyi gördüm, güllə vızılı ilə qulağımın dibindən keçdi.

V.V.Babayseva qeyd edir ki, bağlayıcısız mürəkkəb cümlələr sistemində sinkretizm, hər şeydən əvvəl, leksik tərkib vasitəsilə yaranır. Bu qismən tabeli mürəkkəb cümlələr sistemində də aiddir [5,502]. Yuxarıdakı cümlələrdə "çevirməyi gördüm" ifadəsi avtomatik olaraq zaman çaları yaratmış olur.

I cümlədə komponentlər arasında və

bağlayıcısının iştirakı və hadisələrin ardıcılığı bu cümlənin ardıcılıq əlaqəsi ilə bağlanmış tabesiz mürəkkəb cümlə olduğunu diqtə edir. Amma 2-ci komponentə *nə vaxt?* sualını versək, birinci cümlədə ona cavab ala bilərik. Deməli, cümlələr arasında həm də tabelilik əlaqəsi mövcuddur. Cümlədən *və* bağlayıcısını götürsək (II cümlə), zaman budaq cümlə olduğu daha aydın görünür. Bu zaman intonasiya dəyişir, tərkib hissələr arasındakı asılılıq güclənir. III cümlədə isə *elə* ədatının işlənməsi və ona uyğun olaraq intonasiyanın güclənməsi tabeli mürəkkəb cümlə olduğuna heç bir şübhə yeri qoymur.

N.S.Valqina keçid xarakterli mürəkkəb cümlələrin yaranması üçün istifadə edilən digər qrammatik vasitələrdən də geniş söhbət açmışdır. Güman edirəm ki, Azərbaycan alimləri bunları dilimizin sintaktik konstruksiyalarına uyğun hesab etmədikləri üçün bu barədə araşdırma aparmağı lüzumsuz hesab etmişlər. Lakin bir məsələnin üstündən adlayıb keçmək olmaz. Söhbət 1-ci tərəfində *əgər* bağlayıcısının (belə demək özü də sual altındadır) iştirak etdiyi tərkib hissələri qarşılaşdırma əlaqəsində olan cümlələrdən gedir. Görünür, dilçilərimiz belə nümunələrin olduğuna diqqət yetirmemişlər.

I. Əgər mən qocalıb başımı itirmişəm, sən də ağlın kəsmir.

II. Əgər su damənin tutdum, rəvan döndərdi üz məndən. (M.Füzuli)

III. Və gər güzgudən umdum sidq, əksi-müddəa gördüm. (M.Füzuli)

Yuxarıda verilmiş hər üç cümlədə *əgər(gər)* bağlayıcısının şərt məzmunu tamamilə sıradan çıxmışdır. I cümlədə komponentlər arasında qarşılaşdırma və

eyni zaman, II və III cümlələrdə isə qarşılaşdırma və ardıcılıq əlaqələri özünü aydın göstərir.

Alimlərimiz əsas diqqəti komponentləri ikili əlaqədə olan mürəkkəb cümlələrə yönəlmişlər.

Şahin sürəti dəyişdi, maşın yenə uğuldamağa, fəryad qoparmağa başladı.

Müəlliflər göstərir ki, bu cümlədə komponentlər arasında səbəb-nəticə əlaqəsi olmasına baxmayaraq, hadisələrin ardıcıl baş verdiyini danmaq olmaz.

Başqa bir nümunə:

Mərziyyə stola şirniyyat, çörək də gətirdi, heç birimiz əl uzatmadıq.

Bu dəfə ardıcılıq əlaqəsi ilə qarşılaşdırma əlaqəsinin bir sintaktik strukturda birləşdiyi qeyd olunur.

Bir sıra mürəkkəb cümlələrin komponentləri arasında ikili xarakterin olmasına tanınmış alim Qəzənfər Kazımov daha çox diqqət çəkmişdir. Əlbəttə, dərslik müəllifləri problemin ayrıca araşdırılması ilə məşğul olmamış, amma tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrin növlərini izah edərkən əlaqələrdəki sinkretizmi vurğulamışlar. Qəzənfər müəllim xüsusilə səbəb-nəticə və ardıcılıq əlaqələrinin sinkretik münasibətlərindən yazaraq qeyd edir: "Ardıcılıq əlaqəli cümlələrdə olduğu kimi, səbəb-nəticə əlaqəli cümlələrdə də işin ardıcılıqla icrası, hadisələrin ardıcıl baş verməsi bir reallıq kimi ifadə olunur. Eyni zamanda ardıcılıq əlaqəli cümlələrdə həmişə səbəb-nəticə çaları olur. Məsələn: *Bu fikirləri müxtəlif yerə yoza- yoza çiçəklərin üstünə uzandı və onu yuxu apardı* [2,292].

Müəllif birmənalı şəkildə iddia edir ki, ardıcılıq əlaqəli cümlələrdə həmişə səbəb-nəticə çaları olur. Bu fikirlə "həmişə" sözünə görə razılaşmaq çətindir.

Əvvəla, hesab etmirik ki, ardıcılıq əlaqəsi ilə bağlı bütün mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında həm də səbəb- nəticə əlaqəsi mövcuddur. Aşağıda verilmiş cümlələrdə səbəb çalarının olduğunu iddia etmək, demək olar ki, mümkünsüzdür.

Veysəl qayıdıb əyləşdi, tumbanın gözünü çəkib papiros çıxardı... (B. Bayramov).

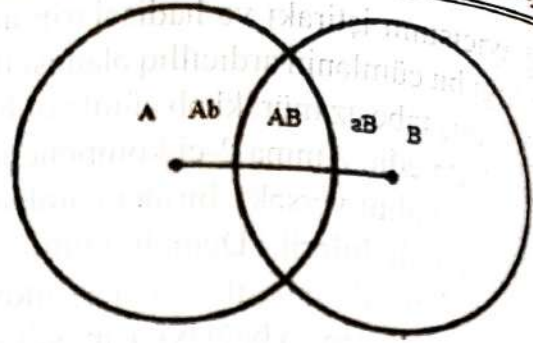
Ocaq çatıldıqca qığılımlar ətrafa sıçrayır, yavaş- yavaş göz düşürdü. (İ. Şıxlı)

Əlbəttə, əyləşməyin papiros çıxarmaqla, yaxud qığılımların ətrafa yayılmasının göz düşməsi ilə heç bir səbəb əlaqəsi yoxdur.

Müəllifin nümunə kimi verdiyi cümlədə isə, özünün dediyi kimi, müəyyən çalar axtarmaq mümkündür: dərin fikirlərə qərq olması yuxuya getməsinə səbəb ola bilər. Burada bir incəliyə diqqət yetirmək lazımdır: bütün deyil, bəzi ardıcılıq əlaqəli cümlələrdə səbəb- nəticə çalarının olması heç də haqqında söhbət gedən cümlələri bir-birindən fərqləndirməyə mane olmur. Çalar sızıntıdır. Mürəkkəb cümlələrdə sinkretizm heç də o demək deyildir ki, komponentlər arasında ikili əlaqələrin çəkisi eynidir.

Burada professor V.V. Babaysevanın ikili əlaqələrin müqayisəsinə aid tərtib etdiyi "keçid şkalası"na nəzər salmaq yerinə düşərdi. Bu şkala aşağıdakı kimidir:

AB nöqtələri - müxaliflik mərkəzi, Ab, AB, aB- sinkretizm zonasını yaradan keçid həlqələrdir. Burada müxalif üzvlərin diferensial əlamətləri birləşir. Sinkretik hadisələr eynicinsli deyil. Ab həlqəsində A tipinin əlamətləri, aB həlqəsində B tipinin əlamətləri, AB həlqə-

sində isə birləşən əlamətlərin təqribi bərabərliyi müşahidə olunur. Deməli, cümlələrdə ikili əlaqənin növündən asılı olaraq dominant əlaqə özünü göstərə bilər. Məhz Q. Kazımovun nəzərdə tutduğu "çalar" qeyri-dominant (zəif) sahənin payına düşür.

Biz hesab edirik ki, mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında səbəb- nəticə və ardıcılığın müşahidə edilməsi birtərəfli xarakter daşıyır. Bu səbəbdən belə bir tezis xüsusilə vurğulanmalıdır: **komponentləri səbəb- nəticə əlaqəsi ilə bağlı hər bir mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri istisnasız olaraq həm də ardıcılıq əlaqəsindədir, lakin komponentləri arasında ardıcılıq əlaqəsi olan mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri səbəb- nəticə əlaqəsində olmaya bilər.**

Bu tezis həm də fəlsəfi əsası vardır. Səbəb başqa hadisəni (nəticəni) yaradandır və 2-cidən öndə gəlir. Səbəb əlaqəsinin məhz spesifikasi ondan ibarətdir ki, o, nəticənin genetik yaradıcısıdır.

Biz yuxarıda qeyd etdik ki, keçicilik dilin müxtəlif səviyyələrində mövcuddur. Hər bir səviyyəyə görə müəyyən etmə tendensiyası vardır. Apardığımız araşdırma tabeli, tabesiz və bağlayıcı mürəkkəb cümlələrin dairəsini əhatə edir:

Birisi içəriyə girir, o birisi əlində zolaq qəbz küçəyə çıxırdı. (S. Rəhimov) - eyni zaman və qarşılıq əlaqəsi.

Məsumə dedi, mən eşitdim. (Ə.Vəliyev) - ardıcılıq və qarşılıq əlaqəsi.

Bu ikili əlaqələrdə birinin digərinə nisbətən dominantlığı hiss edilmir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələr arasında keçid müşahidə edilir. Belə keçid tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrin öz daxilində də müşahidə olunur. Dilçi alimlərimiz tabeli mürəkkəb cümlələr barədə şərh verərkən bu məsələlərə toxunmuşlar, amma problemə sinkretizm aspektindən yanaşılmamışdır. Tərz bildirən zərflik budaq cümlələrini iki mənə növünə (müqayisə və nəticə) ayıran Q.Kazımov yazır: "Tərz budaq cümlələrinin bir qismi baş cümlədəki işin, hərəkətin, hal-vəziyyətin meydana çıxma tərzini göstərməklə yanaşı, nəticə mənə çalarına da malik olur" [2, 358].

Müəllifin gətirdiyi nümunələr komponentlər arasında ikili əlaqənin olmasına şübhə yeri qoymur:

Elə çıxdı ki, arxası atasına tərəf düşmədi.

Birdən-birə ürəyini elə sıxdılar ki, imdad yeri qalmadı.

İşini elə gör ki, tay-tuşdan geri qalma.

Yuxarıdakı cümlələrin hər birinə budaq cümlədən əvvəl "onun nəticəsində" və ya "bunun nəticəsində" sözlərini artırmaqla tərkib hissələr arasında nəticə əlaqəsinin olduğunu müəyyən etmək olar. Təbii, budaq cümlələr eyni zamanda baş cümlədəki xəbərin hansı tərzdə baş verdiyini də bildirir.

Tərz budaq cümlələrinin digər tipindən danışan müəllif gətirdiyi nümunələrdə müqayisə əlaqəsinin olduğunu misallarla aydın şəkildə göstərir.

Ötən gecə Qulu necə sərilməmişdi, eləcə də qalmışdı. (S.Rəhimov)

Talıbgil necə gəlmişdilər, eləcə də çıxıb getdilər. (Ə.Vəliyev).

Professor Q.Kazımovun dərəcə budaq cümləsi barədə yazdığı fikrə nəzər salaq: "Dərəcə budaq cümləsi hərəkət və əlamətin dərəcəsini bildirməklə (dərəcə mənfi və ya müsbət istiqamətdə artıb-azala bilər), hərəkət və əlamətin həmin dərəcəsindən doğan nəticəni də bildirir" [2, 361]. Verilmiş nümunə belədir:

Gənclik o qədər güclü, o qədər coşqun bir aləmdir ki, çox zaman nənələrin, dədələrin arzusundan, planından asılı olmur. (Mir Cəlal).

Çax-çax çaqqılısıyla mürgüləyb elə dərin yuxuya gedir ki, fələyin özü gələ, onu yuxudan oyada bilməz. (S.Əhmədov).

Mürəkkəb cümlələrdə müxaliflik ən çox intonasiya ilə bağlanan cümlələr arasında olur. Q.Kazımov zaman budaq cümlələrini təqdim edərkən intonasiya ilə bağlanan bir çox mürəkkəb cümlələrdən nümunə gətirmişdir.

Biri bir axmaq söz dedi, gərək bunlar da oturub ona axmaq-axmaq gülələr. Müəllif qeyd edir ki, bu cür cümlələrdə şərt çaları özünü göstərir [2,369].

Deməli, ikili əlaqədən biri dominant(zaman) olsa da, şərt əlaqəsinin olduğu da inkar edilmir. Şübhə etmirik ki, ikili əlaqənin dairəsi genişdir. Bir neçəsini də sadalayaq:

Haraya əl qoyuramsa, məni oradan uzaqlaşdırırlar-yer və qarşılaşdırma əlaqəsi;

Tərs damarına düşdü, "yox" deyib duracaq. (M.İbrahimov) - zaman və şərt əlaqəsi;

Mən rayona gedəndə nə qədər tələ-

sirdimsə, kəndə qayıdanda da o qədər könülsüz yeriyirdim. (Ə.Vəliyev) - kəmiyyət və müqayisə əlaqəsi;

Ağzını təmiz saxlamasan, dilini itirərsən. (F.Kərimzadə) - şərt və qarşılaşdırma əlaqəsi;

İndi ki fikrin başqadır, onda gedək. (Ə.Vəliyev) - şərt və səbəb əlaqəsi;

Kamil bir palançı olsa da insan, yaxşıdır yarımçıq paraqçılıqdan. (N.Gəncəvi) - qarşılaşdırma-müqayisə əlaqəsi;

Əgər mən öldürmüşəmsə, sən də basdırmısan. (S.Rəhimov) - qarşılaşdırma və şərt əlaqəsi;

Qoy o bizə barmaq uzatsın, cavabını vermək də bizim boynumuza- zaman, şərt və qarşılaşdırma əlaqəsi.

Son olaraq mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasındakı əlaqələrə aid mühüm bir məsələni qeyd etməyi lazım bilirik. Məlumdur ki, istənilən mürəkkəb cümlə ən azı iki predikativlik mərkəzindən ibarətdir. Predikativliyin ifadə vəsi-təsindən asılı olmayaraq, orada zaman məzmunu vardır. Hətta mürəkkəb cümlələrin komponentləri adlıq cümlələrdən belə təşkil olunsay, həmin cümləni zaman-sız təsəvvür etmək olmaz. Aylı gecə, sərin külək, göy çəmənlə cümləsində eyni zaman çaları özünü aydın şəkildə göstərir. Mürəkkəb cümlələrin seqmentləri arasındakı zaman əlaqəsi də ya eyni vaxtda, ya da ardıcıl baş verir. Deməli, elə bir mürəkkəb cümlə də tapmaq mümkün deyil ki, onun tərkib hissələrində ifadə

olunan predikativlik ya ardıcıl, ya da eyni zamanda baş verməsin. Buna görə də hesab edirik ki, zaman əlaqələrinə (ardıcıl və eyni zaman) ümumikateqorial aspekt-dən yanaşılmalıdır. Təbii, bu tamamilə ayrıca bir araşdırmanın mövzusuudur.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə, Seyidov Y, Həsənov A. "Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis", Şərq-Qərb, 2007.
2. Kazımov Q. Ş. "Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis". Ali məktəblər üçün dərslik, Bakı, 2007.
3. Xəlilov B. "Müasir Azərbaycan dili (sintaksis)", Bakı, 2017.
4. Бабайцева В.В. Синкретизм. Лингвистический энциклопедический словарь, М. 1990).
5. Бабайцева В.В. Явления переходности в грамматике русского языка /В. В. Бабайцева. – М., 2000. – С. 15.)
6. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Ш. Балли. – М., 1956. – С. 143).
7. Валгина Н. С. Синтаксис современного русского языка: Учебник. М.: Агар, 2000. 416 с.
8. Мельчук И. А. Конверсия как морфологическое средство / И. А. Мельчук // Изв. АН СССР. ОЛЯ. – М., 1973. – Т. 32, вып. 1.
9. Мигирин В. Н. Очерки по теории процессов переходности... – С. 150–16.
10. Пешковский А. М. Синтаксис в научном освещении. Изд. 7-ое – М.: Государственное учебно-педагогическое издательство министерства просвещения РСФСР, 1956, стр. 266-267.
11. Теньер Л. . Основы структурного синтаксиса / Л. Теньер. – М., 1988. – С. 378).

“NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ” FAKULTATİV KURSU ÜZRƏ TƏTBİQ-ÜMUMİLƏŞDİRMƏ MƏŞĞƏLƏSİ

Aynur MUSTAFAYEVA,

Bakı şəhərindəki 18 nömrəli orta məktəbin müəllimi,
“İlin ən yaxşı müəllimi” müsabiqəsinin qalibi

Şagirdlərdə şifahi və yazılı nitqin inkişaf etdirilməsi ədəbiyyat fənninin vəzifələri sırasında mühüm yer tutur. Təsadüfi deyildir ki, yeni təhsil proqramında – ədəbiyyat fənni kurikulumunda üç məzmun xəttindən ikisi bilavasitə nitqlə bağlıdır. İstər şifahi, istərsə də yazılı nitqin inkişafına ədəbiyyat təlimində geniş imkan vardır. Məsələn, bədii əsərin öyrənilməsinin bütün mərhələlərində – oxu, məzmun üzrə iş, təhlildə bu istiqamətdə rəngarəng işin təşkili mümkündür. Eləcə də sinifdən xaric oxu dərslərində, sinifdən xaric işlərin təşkilində şagirdlərin nitqinin inkişaf etdirilməsi üçün yaranan əlverişli imkandan istifadə etmək vacibdir. Nitq inkişafı üzrə fakultativ kursun təşkili isə bu istiqamətdə ardıcıl, sistemli işin aparılmasına geniş meydan açır. Təcrübə göstərir ki, “Nitq mədəniyyəti” fakultativ kursunun yarım illərin sonundakı məşğələlərindən birini tətbiq-ümumiləşdirmə məzmununda təşkil etmək məqsədə uyğundur. Bu məzmununda təşkil etdiyim məşğələlərdən birinin səciyyəvi məqamlarını oxucuların diqqətinə çatdırıram. Oxucuda aydın təsəvvürün yaranması üçün məşğələnin gedişi icmal şəklində təqdim edilir.

Müəllim: Bugünkü məşğələmiz əvvəlkilərdən həm məzmununa, həm də formasına görə xeyli fərqli olacaqdır. Öncə nitq mədəniyyəti ilə əlaqədar bəzi məqamları sizə xatırlatmaq istəyirəm.

Artıq sizə məlumdur ki, nitq mədəniyyəti haqqında çox yazılıb, çox danışılıb.

Tədqiqatçıların hamısı belə bir fikri qəbul edir ki, **nitq mədəniyyəti insana məxsus ümumi mədəniyyətin tərkib hissəsidir.** Deməli, mədəni insan dedikdə onun mədəni nitq sahibi olması da nəzərə alınır. “Nitq mədəniyyəti” bir anlayış kimi çox sadə görünür, lakin bu anlayış məzmunca çoxcəhətli, zəngin və kifayət qədər mürəkkəbdir. Bircə onu xatırladım ki, “nitq mədəniyyəti” anlayışına onlarla tərif verilmişdir. Bu tərifləri birləşdirən ortaq cəhətlər də var. Onlar, əsasən, aşağıdakılardır:

–mədəni nitq həm şifahi, həm də yazılı nitqi əhatə edir;

–nitq mədəniyyəti orfoqrafik və orfoepik qaydaların gözlənilməsini tələb edir;

–nitq mədəniyyəti qrammatik qaydalara, eləcə də üslub normalarına əməl edilməsini bir vəzifə kimi qarşıya qoyur;

–nitq mədəniyyəti dilin üslub imkanlarından bacarıqla istifadə edilməsini ön plana çəkir;

–nitq mədəniyyəti danışanın, yazanın zəngin söz ehtiyatının olmasını tələb edir və s.

Araşdırmaların öyrənilməsindən məlum olur ki, nitq mədəniyyəti ilə bağlı bir çox məsələlər hələ də qədərincə açıqlanmamışdır. Məsələn, şifahi nitq zamanı danışan dediklərinin dinləyici,

yaxud dinləyicilər tərəfindən necə, hansı səviyyədə başa düşüldüyünə, belə demək mümkünsə, nəzarət etmir, diqqət yetirmir. Mimika və jestlərdən istifadə hələ nitqin ünvanına çatması demək deyildir. Şifahi nitq zamanı əks-əlaqənin olması vacibdir. Başqa sözlə, danışan adam dinləyənin eşitdiklərinə necə reaksiya verdiyini onun sifətindən "oxumalı", buna müvafiq də nitqini davam etdirməlidir. Məsələnin bu vacib tərəfi, təəssüf ki, geniş şəkildə araşdırılmamışdır.

Unutmaq olmaz ki, əgər dinləyici sənin fikirlərini danışdıqlarından anlaya bilmirsə, məmnun qalmır, əslində, bunun belə olduğunu başa düşəndə özün də peşmançılıq çəkir, daxilən özünü məzəmmət edirsən. Belə xoş olmayan hiss keçirməmək üçün nitq mədəniyyətinin sirlərinə bələd olmaq çox faydalıdır. Elə məşğələmizin mövzusu da daha çox problemin bu cəhəti ilə əlaqəlidir.

İndi g ə l i n sualların üzərində düşünək, ona müxtəlif baxımdan yanaşaq, nümunələr əsasında cavab verək.

Suallar belədir: **Mədəni nitqə yiyələnmək nə üçün vacib sayılır? Belə nitqə yiyələnmək istəyənlər hansı tələblərə əməl etməlidirlər?**

Müəllim: Hamı düşünsün... Gəlin Tamerlanla Jaləni dinləyək.

Tamerlan: Biz dedik ki, nitq mədəniyyəti insana məxsus ümumi mədəniyyətin tərkib hissəsidir. Əgər insan yaxşı danışa bilmirsə, ona necə mədəni adam demək olar?! Hər bir insan, əlbəttə, mədəni olmaq, başqalarının hörmət və rəğbətini qazanmaq istəyir. Elə buna görə də aydın, təsirli danışmağı, mənəcə, hər bir adam arzulayır.

Jalə: Mədəni nitqə yiyələnməyin əhəmiyyətindən, vacib olmasından

danışırıqsa, bir anlığa bizi əhatə edən insanların danışığını, nitqini yadıma salaq. Hamının danışığını eyni cür qəbul edə bilirikmi? Eyni səviyyədə dəyərləndirə bilirikmi?

Etiraf edək: elə insanlar olur ki, onların dedikləri birçə cümləni başa düşmək üçün bir neçə sual verməli olursan. Niyə? Çünki fikrini aydın şəkildə çatdırma bilmir. İşlətdiyi sözlər yerinə düşmür, cümlələri əlaqəsiz olur.

Tamerlan: Hələ məsələnin başqa tərəfi də var. Bəzi adamlar çatdırmaq istədikləri məsələ barədə çox az məlumatlı olurlar, amma danışmaq niyyətindən daşınırlar. Nəticədə aydın olmayan fikirləri ilə dinləyiciləri yorurlar.

Müəllim: Çox sağ olun, yaxşı müşahidələriniz var. Bu barədə daha kim danışmaq istəyir? Sübhanla Südəbəni dinləyək.

Sübhan: Fikrin aydın başa düşülməməsinin çox səbəbi ola bilər. Bunlardan biri də cümlələrin artıq sözlərlə yüklənməsidir. Müəyyən fikri cəmi beş-altı sözlə ifadə etmək mümkün olduğu halda, cümləyə ehtiyac duyulmayan, lazımsız sözlər cəlb edilir və onların sayı 10-12-yə çatdırılır. Məsələn, mən "Səs" qəzetində belə bir cümləyə rast gəlmişdim: "Baxanda baxıb görürsən ki, sənə qarşı edilən bu yaxşılıq elə edilən pislikdən başqa bir şey deyilmiş". Bu cümlədəki fikri başa düşmək üçün gərək baş çatladasan.

Südəbə: Doğrudan da, belə cümlələrdə hansı aydınlıqdan söhbət gedə bilər!? Çoxsözçülük fikrin başa düşülməsinə mane olur, nitqi yorucu və anlaşılmaz edir. Bu, mədəni nitq üçün ciddi çatışmazlıqlardan biridir. Bunun aradan qaldırılması üçün yerinə, məqamına dü-

şən, fikrin dəqiq ifadəsinə imkan yaradan sözlərin seçilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Müəllim: Hər ikiniz haqlısınız. İstər şifahi, istərsə də yazılı nitq üçün ən mühüm çatışmazlıqdan biri cümlələrin tüfeyli sözlərlə yüklənməsidir. Bu, nitqin aydınlığına və düzgünlüyünə ciddi xələl gətirir. Siz məhz bu məsələlərə toxundunuz – mədəni nitqə verilən **aydınlıq və düzgünlük** tələblərinin gözlənilməsinin vacibliyini yada saldınız.

Araşdırdığımız suallarla bağlı daha kimin fikri var? Elgünlə Əfsunənin fikirlərini eşidək.

Elgün: Dinlədiyimiz insanların hərəsi bir cür danışır. Yəni insanların nitqi fərqlidir. Onlar eyni sözlərdən istifadə etsələr də, işlətdikləri cümlələr fərqli olur. Bu fərq özünü nədə göstərir? Bəzi adamların qurduğu cümlələr, belə demək mümkünsə, məna yükü ilə dolu olur, onlarda cümlə üzvlərinin əksəriyyəti iştirak edir. Bu cümlələrdə verilən məlumat, ifadə olunan fikir dolğun olur.

Əfsunə: Nə demək istədiyini mən başa düşdüm. Doğrudan da, bəzi adamlar fikirlərini çatdırarkən elə cümlələr qururlar ki, bu cümlələrdə boş yerə işlənmiş söz olmur, hər bir sözün mənası, yeri və dəyəri olur.

Elgün: Bəli, mən elə bunu demək istəyirdim. Belə nitq sahibləri söz tapmaqda, rəngarəng cümlə qurmaqda çətinlik çəkmirlər.

Müəllim: Təşəkkür edirəm. Siz mədəni nitqə verilən mühüm bir tələbi xatırlatdınız. Mədəni nitqin qarşısında qoyulan ən mühüm tələblərdən biri məhz nitqin zənginliyidir. Nitqin zənginliyinə nail olmaq üçün çoxlu söz ehtiyatına malik olmaq lazımdır. Bunun üçün geniş

mütaliə vacibdir. Lakin bu, hələ işin bir tərəfidir; mənimsənilən yeni sözlərin nitq prosesində işlədilməsinə ardıcıl olaraq diqqət yetirilməlidir.

Mədəni nitqə verilən tələblərdən biri də onun **təmizliyidir**. Bunun mahiyyətini necə başa düşürsünüz? Nitqin təmizliyi nə deməkdir?

Gəlin Ləmanla Fəridi dinləyək.

Ləman: Bilirik ki, dünyada mövcud olan bütün dillər bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir. Deməli, onlar bir-birini həm də zənginləşdirir. Elə bir dil yoxdur ki, xalis öz sözlərindən ibarət olsun. Siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqələr dillərdən bir-birinə sözlərin keçməsinə şərait yaradır. Lakin bir incəlik unudulmamalıdır; dildə olan, geniş işlədilən sözlərin alınmalarla əvəz edilməsi cəhdi pislənilməlidir. Məsələn, “məxsusi” sözü ola-ola “eksklüziv” kəlməsinin işlədilməsinə haqq qazandırmaq olmaz.

Fərid: Ehtiyac olmadan əcnəbi sözlərin alınıb işlənməsi ilə mübarizə aparmaq hər bir anlaqlı adamın vətəndaşlıq borcudur. Dilimizdə çox yatımlı səslənən sözlərimiz olduğu halda, onların alınmalarla əvəz edilməsinə yol verilməməlidir. Məsələn, xolodilnik (soyuducu), lineyka (xətkeş), kley (yapışqan), patalok (tavan), polka (rəf), sideniya (oturacaq), rubaşka (köynək), zajiqalka (alışqan) və s.

Ləman: Müstəqilliyimiz bərpa olunan sonra qardaş Türkiyə ilə əlaqələrimizin yaranması və genişlənməsi müəyyən sözlərin alınmasına səbəb oldu. Bu sözlərin bir qismi vaxtilə dilimizdə işlənmişdir. Bir qismi isə dilimizə uyarlılığı ilə diqqəti dərhal cəlb edir və geniş istifadə olunur. Məsələn: özəl, öncə, özəllik, özəlləşdirmə, dönəm, çağdaş və s.

Müəllim: Haqlısınız, bu dedik-

ləriniz müxtəlif araşdırmalarda da bu və ya digər şəkildə xatırladılıb. Doğrudan da, nitqin cəlbedici, maraqlı, ürəyəyatan olması bu tələbin – təmizliyin gözlənilməsindən xeyli dərəcədə asılıdır. Təəssüf ki, nitqində tüfeyli sözlərə, jarqon söz və ifadələrə yer verən insanlar az deyildir. Bu barədə kim fikir söyləmək istəyir?

Zahidlə Nilufəri dinləyək.

Zahid: Küçədə, avtobusda, metroda yan-yörəndən keçən insanların danışığını istər-istəməz eşitməli olursan. Belə danışılarda bəzən elə sözlər eşidirsən ki, səksənirsən, düşünürsən... Məsələn: znaçit, kakraz, toçno, neçeço sebe, mejdu proçim və s. Maraqlıdır ki, televiziyada da belə sözlər tez-tez eşidilir. Hələ indiyə kimi müşahidə etməmişəm ki, televiziyada bir aparıcı öz verilişində bu cür danışanlara istiqamət versin, nöqsanlarını izah etsin.

Nilufər: Mən də danışarkən belə sözləri tez-tez işlədən adamları müşahidə etmişəm. Ehtiyac olmadığı halda artıq sözlər işlədənlər də az deyildir. Danışığında – adı nədir, adını sən de, canım sənə desin, haradasa, demək olar ki... və s. sözlərdən ardıcıl istifadə edən adamları dinləmək maraqlı olmur.

Müəllim: Bunu çox yaxşı qeyd etdin. Doğrudan da, tüfeyli, jarqon söz və ifadələrdən istifadə nitqi gözdən salır, belə nitqi dinləmək asan olmur, dinləyici deyilənlərə candərdir qulaq asır.

Bilirsiniz ki, ifadəlilik mədəni nitqin ən mühüm göstəricilərindən biridir. O, dinləyicilərdə emosionallığın yaranmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. İfadəli nitq danışanın niyyətindən, dediklərinin məzmunundan asılı olaraq dinləyicilərdə müxtəlif hisslərin – sevinc,

fərəh, yaxud kədər, qüssə və s. yaranmasına səbəb olur.

Nitqdə ifadəlilik müxtəlif vasitələrin köməyi ilə yaranır. Ən mühüm vasitə isə intonasiyadır. Bəs intonasiya nə deməkdir? Kim onun mahiyyətini açıqlayır?

Mövlud ilə Fatiməni dinləyək.

Mövlud: İntonasiyaya a v a z l a n m a d a deyilir. O, özündə nitqin həm daxili – məzmun, həm də zahiri – səslənmə cəhətlərini ehtiva edir. Daha dəqiq desək, insanın keçirdiyi bütün hislər – qorxu, kədər, qəzəb, nifrət, sevinc, fərəh, məftunluq və s. özünü müxtəlif intonasiya çalarlarında bürüzə verir. Eləcə də səsin alçılması, yüksəlməsi, sürətlənməsi və s. intonasiyada ayrı-ayrı çalarlar kimi özünü göstərir.

Fatimə: İntonasiya nitqin təsirli, əlvan boyalarla çatdırılmasında mühüm rol oynayır. Əslində, intonasiyanın aldığı çalarlar (sevinc, kədər və s.) danışanın **hiss, düşüncə və iradəsinin** vəhdəti nəticəsində yaranır. Belə olanda intonasiya təbii olur. Məhz buna görə də tədqiqatçılar yazırlar ki, “intonasiya insanın mənəvi aləminin zahiri göstəricisidir”. Yəni insanın hiss və düşüncələri onun səsinə, intonasiyasında öz əksini tapır.

Müəllim: Doğrudur. Müəyyən bir bədii mətnin – şeirin, nəsr əsərindən parçanın təsirli, səmimi oxunmamasının başlıca səbəbi məhz intonasiyanın həmin mətnlərdəki məzmunu təbii, səmimi şəkildə ifadə etməməsi ilə bağlıdır. Deməli, ifaçı – mətni oxuyan ondakı hiss və duyğulara şərik çıxmamışdır, əsərlə yaşamamışdır.

İntonasiya mürəkkəb hadisədir. Doğru deyirsiniz ki, tonun – səsin alçal-

ması, yüksəlməsi, sürətlənməsi, nitqin fərqli şəkildə – aramla, sürətlə, ləngiməklə cərəyan etməsi, fasilələrə yer verilməsi və s. intonasiyanın rəngarəngliyini təmin edən vasitələrdəndir. Bütün bunlar isə nitqin ifadəliliyinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir.

Nitqin ifadəli olmasında **vurğunun** ayrıca yeri var. Bu barədə nə deyə bilərsiniz?

Qəzənfər və Aysel: dinləyək.

Qəzənfər: Vurğunun müxtəlif növləri olduğunu bilirik. Nitqin ifadəli olmasında onların hər birinin rolu var. Məsələn, **söz vurğusuna** əməl etmədikdə səslənmədə xoşagəlməz çalar yaranır. Başlıcası isə sözdə məna dolaşığı yaranır. Kimə məlum deyil ki, *dimdik, alma, xülasə* kimi sözlərdə vurğunun yeri dəyişdiriləndə fərqli mənalar başa düşülür.

Aysel: Nitqin ifadəli olmasında **məntiqi vurğulu** sözlərin fərqləndirilməsi, xüsusilə vacibdir. Məntiqi vurğulu sözlər cümlədə əsas məna yükünü daşıyan sözlərdir. Nitq zamanı məntiqi vurğulu sözlərin fərqləndirilməsi fikrin, niyyətin dərhal və asanlıqla başa düşülməsinə imkan yaradır.

Müəllim: Bu fikri təsdiq edən nümunə deyə bilərsinizmi?

Qəzənfər: Bədii əsərdən misal seçmişəm. Teatrın direktoru rejissoru məzəmmət edir ki, tamaşaçıların sayı get-gedə azalır. Rejissor bircə cümlə ilə kifayətlənir: – Siz mənə **əsər** verin, tamaşaçıların sayı çoxalsın!

Rejissor “əsər” sözünü tələffüzəcə fərqləndirməklə direktora zəif əsərlər təklif etdiyini xatırladır.

Müəllim: Bəs məntiqi vurğulu

sözlər nitq prosesində necə, hansı vasitələrlə fərqləndirilir?

Aysel: Məntiqi vurğulu sözlər yüksək tonla tələffüz edilir.

MÜƏLLİM: Daha hansı vasitələrdən istifadə olunur?

Qəzənfər: Məntiqi vurğulu sözlərin tələffüzündə ton aşağı da düşə bilər.

Müəllim: Siz yalnız bu vasitələr haqqında eşitmiş və öyrənmişiniz. Amma unutmayın ki, məntiqi vurğulu sözlərin fərqləndirilməsinə digər vasitələrlə də nail olunur. Məsələn: **səsin gücü, tələffüzdə uzanma və ləngimə** bu qəbildəndir. Belə sözlər **fasilələrin** köməyi ilə də fərqləndirilir.

Öz təəssüratını danışan, hər hansı məsələ barədə məlumat verən insan niyyətindən asılı olaraq bu və ya digər sözü fərqləndirir. Bu onun üçün çətin deyil. Lakin hər hansı mətnin oxusunda daha vacib olan sözlərin – məntiqi vurğulu sözlərin müəyyənləşdirilməsi heç də asan olmur. Bunun üçün mətni dərinləndirən öyrənmək lazımdır. Eləcə də müəyyən qaydaları tətbiq etmək vacibdir. Bu qaydalardan bir neçəsi barədə məlumatınız var. Gəlin onları nümunələr əsasında xatırlayaq.

Məhəmmədi dinləyək.

Məhəmməd: Əgər mətnədə **əşya, şəxs, hadisə** qarşılaşdırılırsa, onlar məntiqi vurğu ilə fərqləndirilir. Məsələn: **Şirin** və **acı** xatirələr Muradı əldən salmışdı.

Rəşidə: **Bənzəyən** və **bənzədilənlər** də məntiqi vurğulu olur. Məsələn:

Yerdən ayağımı **quş kimi** üzüb,

Yay kimi dartılıb, **ox kimi** süzüb,

Yenə öz sürünü nizamla düzüb,

Baş alıb gedirsən hayana, ceyran?

Rahidə: Həmcins üzvlər məntiqi vurğulu olur, sonuncu nisbətən daha qüvvətli vurğu ilə deyilir. Məsələn: Dağlar, meşələr, bulaqlar onu çağırır, vətənə dönməyə səsləyirdi.

Nərgiz: Sual cümlələrinə verilən cavabda sual əvəzliyinin yerini tutan anlayış məntiqi vurğulu olur. Məsələn:

–Ustanın verdiyi aparatı hara qoymusan?

–Şkafa qoymuşam, qapısı da açıqdır.

Müəllim: Nitqin ifadəli olmasında fasilələrin rolunu da unutmaq olmaz. Fasilələr məqsədinə görə fərqli olur. Siz onlardan bəziləri barədə öyrənmişiniz. Hansılarını xatırlayırsınız?

Seyidfatimə: Fasilələrdən biri “məntiqi fasilə” adlanır. Bu fasiləyə cümlələrin arasında, cümlələrin daxilində bitkin parçaların arasında yer verilir. Deməli, bu fasilə fikirlə bağlı olur. Məsələn: Zeynəb həyəcanını boğa bilmədi, / onu şiddətli titrətmə tutdu, / gözlərindən ixtiyarsız axan yaş görməsinə mane oldu.

Bu cümlədə “bilmədi”, “tutdu” sözlərindən sonra qısa fasilə edilir.

Müəllim: Bəs heca vəznində yazılmış şeirlərdə vəziyyət necə olur?

Mehdi: Heca vəznində yazılmış şeirlərdə həm misra daxilində, həm də misra sonunda fasilə edilir. Məsələn:

Barmağında xatəm, belində kəmər,

/

Telində güşvarə, düymə tamam zər,

/

Qərq olsun yaşıla, alə sərəsər, /
Naz ilə sallanə-sallanə gəlsin. //

Bu bəndin hər misrasında on bir heca var. Misradaxili bölgü 6-5-dir. Deməli, hər altı hecadan sonra fasilə

edilməlidir. Həmçinin misraların sonunda da fasilə edilir.

Müəllim: Məntiqi fasiləyə əməl edilməməsi bir sıra hallarda mənanın təhrif olunmasına, fikrin başa düşülməməsinə səbəb ola bilər. Bir nümunəni – xalq şairi Səməd Vurğunun misralarını diqqətinizə çatdırıram:

Gəlir xəyalının önünə bəzən
Ətəkdən, divardan yapışıb gəzən,
Günahsız bir körpə, // düşkün bir qarı

Göstərir uzanan dilsiz yolları...

Üçüncü misradakı “körpə” sözündən sonra fasilə edilməlidir. Edilməzsə, belə anlaşılır ki, həm körpə, həm də qarı ətəkdən-divardan yapışıb gəzir. Burada ifadə edilən fikir belədir ki, qarı uzanan dilsiz yolları göstərir...

Fasilənin daha hansı növü var?

Kənan: Biz psixoloji fasilə barədə də eşitmişik. Bu fasilə danışanın hissi, ovqatı ilə bağlıdır. Psixoloji fasilə nitqin emosional rənglərlə zəngin olmasına, fikrin daha aydın duyulmasına səbəb olur. Onun yeri sabit olmur və durğu işarələri ilə üst-üstə düşür.

Müəllim: Bütün bunlar doğrudur. Bunu da unutmaq olmaz ki, bu fasilə danışanın niyyətindən də çox asılıdır, yəni o, özünün emosional ovqatının dinləyiciyə sirayət etməsinə say göstərəkən bu fasilədən istifadə edir. Yazıda psixoloji fasilə, adətən çox nöqtə ilə göstərilir.

Nümunələri dinləmək maraqlı olar.

Niyazi: Mən bədii əsərdən misal seçmişəm. C.Cabbarlının “Oqtay Eloğlu” əsərində belə bir yer var – Firəngiz qardaşının təhriki ilə Oqtaya yazdığı məktubları geri istəyir və ona deyir:

– Siz mənim sizə qarşı səmimiyyə-

timi başqa cür düşünürsünüz.

Əsəbi, gərgin vəziyyətdə olan Oqtayın hər kəlməsindən sonra psixoloji fasiləyə yer verilir:

–Başqa cürmü?.. O... başqa cür... nə cür?..

Müəllim: Yenə nümunə demək istəyən varmı?

Nisə: Mən də bədii əsərdən nümunə seçmişəm. Yazıçı Elçin Hüseynbəylinin hekayəsində düşmənin şəhərə – Xocalıya girəcəyini başa düşən obrazın həyəcanı belə ifadə olunub: – Nəhayət, amansız düşmənin şəhərə girəcəyini anladı.

Anladı sözündən əvvəl psixoloji fasiləyə yer verilməsi obrazın düşdüyü psixoloji vəziyyətin başa düşülməsinə imkan yaradır.

Müəllim: İndi məşğələdə təkrar etdiklərimizi, yeni öyrəndiklərimizi yada salaq. Kimi dinləyək?

Ramin: Biz məşğələdə iki suala cavab axtardıq: Mədəni nitqə yiyələnmək nə üçün vacib sayılır? Belə nitqə yiyələnmək istəyənlər hansı tələblərə

əməl etməlidirlər?

Aydınlaşdırdıq ki, mədəni nitqə yiyələnmək hamı üçün vacibdir. Aydın, təsirli, yığcam, emosional danışmaq insanlarda rəğbət hissi oyadır, mədəni nitq dinləyicidə estetik zövqün inkişafına səbəb olur.

Mədəni nitqə verilən tələbləri – aydınlıq, düzgünlük, zənginlik, təmizlik xatırlatdıq, hər birinin xüsusiyyətlərini nümunələrlə izah etdik.

Jalə: Mədəni nitqin mühüm göstəricisi olan ifadəliliyin mahiyyətini aydınlaşdırdıq, onun intonasiya, vurğu, fasilə kimi vasitələrinə nümunələr əsasında açıqlıq gətirdik.

Müəllim: Nitq mədəniyyəti ilə bağlı bir çox məsələləri, məsələn, nitq etiketləri və s. dərindən mənimsədiyiniz üçün onların üzərində dayanmağı məqsədəuyğun saymadıq. Nitq mədəniyyətinin bir çox problemlərini isə sonrakı məşğələlərimizdə öyrənəcəyik. Sizə uğurlar arzulayıram!

FOLKLOR MOTİVLİ ƏSƏRLƏR ÖYRƏDİLƏRKƏN...

Cəmilə MƏHƏRRƏMOVA,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin dosenti

Gənclərimizi müasir mövzulu əsərlərlə təmin etməklə yanaşı yazıçılarımız şifahi xalq ədəbiyyatı ilə bağlı mövzularda da müraciət etmişlər. Həmin mövzuda qələmini sınayan və bu sahədə özünə ən uca yerdə ədəbi heykəl qoyan sənətkarlarımızdan biri, əslində, birincisi M.Rzaquluzadədir.

Düzdür, Azərbaycanın məşhur şair və ədiblərindən Q.Zakir, S.Ə.Şirvani, A.Şaiq, A.Səhhət, M.Ə.Sabir və başqaları da xalq ədəbiyyatı mövzularından istifadə etməklə bir çox qiymətli əsərlər yaratmışlar. Lakin M.Rzaquluzadənin bu sahədə qazandığı müvəffəqiyyət digərlərindən fərqlənir.

Xalq ədəbiyyatının ən yaxşı xüsusiyyətlərindən istifadə etməklə həmin mövzularda, xüsusən uşaq və gənclər üçün əsərlər yaratmaq böyük bacarıq və yüksək istedad tələb edir.

Bu sahədə qələmini yoxlayan M.Rzaquluzadə hələ 1948-ci ildə "Kitabi-Dədə Qorqud" mövzuları ilə səsleşən üç hekayə yazmış və onları "El gücü" (Bakı, Uşaqnəşr, 1948) adı altında oxuculara təqdim etmişdir. Bu dastanlarda xalqın öz azadlıq və istiqlaliyyəti uğrunda mübarizəsi tərənnüm olunur. Özü-nün arzu etdiyi mərdlik, cəsarət, möhkəm və sarsılmaz iradə, fədakarlıq, sədaqət kimi ən yaxşı və nəcib insani sifətlər vəsf edilib ümumiləşdirilir.

M.Rzaquluzadə də bu yolla gedərək həmin dastanda irəli sürülən fikirlər əsasında çıxış edir, yeni formada yaratdığı surətlərdə yeni müsbət sifətlər

görməyə çalışır.

"El gücü" kitabındakı hekayələr ("Ana ürəyi-dağ çiçəyi", "El gücü" və "Dəli Ozan") "Dədə-Qorqud" dastanlarının nə müasir dilə tərcüməsi, nə də təqlidindən ibarət deyildir. Burada müəllif nəşriyyatın tapşırığı ilə, həmin dastanlardakı mövzu və məzmunundan istifadə edərək həm əsas məfkurə, həm də ədəbi növ etibarını ilə yeni hekayələr yazmışdır.

Bu hekayələrdəki başlıca hadisələr və qəhrəmanlar dastanlardakı hadisə və qəhrəmanlar olmaqla bərabər, onlar xeyli dəyişdirilmiş, hadisə və qəhrəmanların səviyyələrinin ictimai kök və səbəbləri düzgün göstərilmişdir. Məlum olduğu kimi, dastanlarda və o cümlədən "Dədə-Qorqud"da da keçmiş həyat və qəhrəmanlar ümumiləşdirilmiş bir halda ideallaşdırılır.

Hekayələrdə isə, bunlar müəyyən-ləşdirilmiş və müsbət cəhətlərlə yanaşı o zamankı həyat və qəhrəmanların mənfi cəhətləri də göstərilmişdir. Məsələn, "Ana ürəyi-dağ çiçəyi" hekayəsində Dirsə xanın xasiyyət və rəftarındakı kobudluq, iradəsizlik, yasavulbaşının fitnəkarlığı, riyakarlığı, xalqı soyub tala-maq arzuları və düşmənlərə satqınlığı, xanın bütün bunlardan xəbərsiz olub şəxsi həyatına qapanıb qalması kimi mənfi cəhətlər xeyli qabarıq və aydın verilmişdir.

"El gücü" hekayəsində Qazan xanın xudpəsəndliyi, sərhəddi qorumaq kimi mühüm vəzifəni unudub şəxsi kefinə qapılması, ölkə və xalqın mənafeyi,

düşmənin üzərinə el gücünə dayanıb hücum etməyi tələb etdiyi halda, onun şəxsi şöhrətpərəstliyi xatirinə xalqdan üz döndərməsi, ətrafdakı bəylərin kor-koranə itaətkarlığı və xana yaltaqlanmaları təsvir edilmişdir.

“Dəli Ozan” hekayəsində də xanların və bəylərin el qayğısından uzaq, öz şəxsi həyatları ilə yaşamaları, Qoçerin bəylər-xanlar arasındakı haqsızlıqları, azad sevgiyə mane olan milli qadağaları görüb onlardan üz çevirməsi, bəylikdən əl çəkməsi, Şöklü Məlik və yalançı rahiblərin “möcüz” ətrafındakı fırılcaqları, Beyrək və yoldaşlarının köləliyə qarşı mübarizələri və s. bu kimi hallar hekayələrdə təsvir olunan dövrün ictimai ziddiyyətlərini göstərən cəhətlərdir. Beləliklə, hekayələrdə keçmiş və keçmiş qəhrəmanları ideallaşdırma halı ortadan qaldırılmış və həm o dövrün həyatı, həm də qəhrəman və s. iştirakçıların səciyyə və xasiyyətləri nöqsanları ilə birlikdə təsvir edilmişdir.

Yazıçının “Ana ürəyi-dağ çiçəyi” əsəri “Dədə Qorqud” dastanlarının ilk boyu olan “Dirsəxan oğlu Buğac”ın motivləri əsasında yaranmışdır. Əsər həmin boyun eyni olmasa da, həmin hadisələrdən o qədər də fərqləndirilməmişdir.

Bu əsər yeddi hissədən ibarətdir: 1. İgidin adı. 2. Çuğul. 3. Ov. 4. Ana ürəyi-dağ çiçəyi. 5. Çapar. 6. Ata sevgisi. 7. Canacan, qanaqan.

Birinci hissədə (İgidin adı) göstərilir ki, yaz gəlib, El dədə-baba adətincə bayram edir. Xanlar xanı Bayandur xan bayram şənliyi qurmuş, yurdunun bütün igidlərini başına toplamışdır. Onlar gömgöy otlarla döşənmiş atlas kimi meydana öz güclərini sınıyan igidlərə

tamaşa edirlər. Bu zaman xanın doqquz ay qaranlıq tövlədə bəslənmiş buğasını altı nəfər zəncirlə bağlayıb meydana çıxarır. Buğanı özü kimi başqa bir buğa ilə döyüşdürmək istəyirlər. Lakin vəhşiləşmiş buğa dartıb zənciri qırır və aləvan geyinmiş qız-gəlinin üzərinə hücum çəkir. Hərə qorxub bir tərəfə qaçır. Bu zaman 14-15 yaşlarında olan bir oğlan buğanın üstünə atılıb onun buynuzlarından yapışır və döyüşərək buğanı yıxıb kəsir. Oğlanı Xanın hüzuruna çağırırlar. Xan onun adını soruşur. O, hələlik ad almadığını, hər yerdə Dirsə xan oğlu deyə çağırıldığını söyləyir.

Xanın göstərişi ilə ozanlar ozanı Dədə Qorqud gəlib qopuzunu sinəsinə basır:

... Ad almağa haqq qazandı oğlan
bu gün,

*Qızlar qoydu çiçəklərdən başına tac.
Buğa yıxdı – mən qoydum – Buğac
deyə oxuyaraq oğluna Buğac verir.*

Əsərin “Çuğul” adlanan ikinci hissəsində göstərilir ki, Dirsə xanın yasavul başçısı Qaragünə çox narahatdır. Çünki əvvəllər Dirsə xanın övladı olmadığı üçün yasavul başçısı xan öləndən sonra onun yerinə keçmək xülyası ilə yaşayırdı. Elə ki, xanın övladı dünyaya gəldi, Qaragünənin halı daha pərişan oldu. Lakin fikirləşdi ki, övladı o vaxta qədər öz əcəli ilə aradan çıxmasa, bir yol tapıb aradan götürmək olar. Ancaq bu günkü bayramda Dirsə xanın oğlunun qəhrəmanlıq göstərüb Buğac adı alması yasavul başçısının canına sönməz bir qorxu salır. Ona görə də Buğacı aradan götürmək üçün yollar axtarır. Bunun üçün Dirsə xanla oğlu Buğac arasına nifaq salaraq atanı oğul qatiline çevirir. Ova gedərkən Dirsə xan oğlunu arxadan oxla vurur,

lakin oğlu ölmür. Anası Anaxatun oğlunu ana südü ilə dağ çiçəyindən hazırlanmış məhləmlə sağaldır. Buğacın yarası sağaldığı müddətdə yasavul başçısı Dirsə xanın ətraf ələmlə əlaqələrini kəsərək ona saraydan çıxmağa imkan vermir. Xanın zəiflədiyini gören Qaragünə öz tərəfdarları ilə birlikdə xanın var-yoxunu talayaraq yola düşürlər. Onlar xanı da əsir edib özləri ilə birlikdə aparırlar. Buğac atası ilə görüşmək üçün anasına çox yalvarır. O, başa düşür ki, atası ona heç vaxt qəsd edə bilməz, o, aralıqda hansısa fitnəkarın olduğu qənaətinə gəlir və mütləq atası ilə görüşüb hadisəni araşdırmaq istəyir.

Onlar atasının sarayına gələndə yurdu talanmış, atasını aparılmış görürlər. O, başına topladığı qırx igidlə yasavul başçılarının getdiyi tərəfi öyrənib onların arxasına düşürlər və gəlib atasını ağaca sarınmış, quldurları isə sərxoş görürlər. Buğac atasını açıb boynuna sarılır. Yasavul başçısını isə atasının yerinə ağaca sarıyırlar. Qırx igidin yayından qopan ox bir anda xaini çinarın gövdəsinə mismarlayır. Buğac yasavul başçısına kömək edən xain qaçaqları öldürməyib buraxır və deyir:

- Sizin günahınız ondan böyük, cəzanız ondan ağırdır, sizə ölüm azdır. Siz miskin qullar, yurdsuz-yuvasız sər-kadanlar kimi yaşamalısınız, bizim sədətimizi, yurdumuzun-elimizin cah-cəlahını görüb gündə yüz dəfə ölməlisiniz!..

Buğac əli ilə uzaqları, üzərinə qara buludlar çökmüş yad torpaqlarını göstərərək əlavə edir:

- Gedin, bütün yadlara-yağılara, bütün cahana bildirin ki, bizim eldə can deyənə-can deyərlər, qan-deyəne - qan.

Müəllifin Buğacın dili ilə dediyi bu sözlər və ifadələr bu gün də müasir səsələnir və vətəninə sevən oğulları torpağın, yurdun müdafiəsinə çağırır. Buğacın qoruduğu torpaq bu gün şəhid qanı ilə sulanıb, keçmiş Kərbala çöllərinə bənzəyən indiki Azərbaycan torpaqlarıdır. Bu gün də həmin torpaqlar, həmin çöllər, həmin dağlar, düşmənlər də həmin düşmənlərin nəvə və nəticələridir.

Müəllif "El gücü" hekayəsini "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının "Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy"u əsasında onun motivlərinin təsiri altında yazmışdır. Əsər təbiətin təsviri ilə başlayır. Təbiətin təsvirində yazıçı ustalıq nümayiş etdirərək hadisələrin qorxunc və ölüm-itimli olmasını təbiətin durumu ilə bağlayır.

"Səhəri həmişə şaqraq civilti və cəhcəhləri ilə qarşılayan meşə nəgməkarları susmuş, yalnız oradan-buradan gecə quşlarının iniltiyə bənzər ulamaları eşidilirdi. Meşədən həmişə ürəkaçan ətirli rayihə əvəzinə rütubətli çöküntü qoxusu gəlirdi".

Bu parçadan aydın olur ki, sevincli hadisələrdən artıq söhbət gedə bilməz. Çünki səhəri cəhcəhlərlə qarşılayan meşə quşlarını iniltiyə bənzər səsləri ilə ruhuna bir matəm sükutu gətirən gecə quşları əvəz etmişdir. Meşənin ürəkaçan rayihəsi isə çöküntü qoxusu ilə əvəz edilmişdir. Elə hadisələr də bu cür davam edir.

Qazan xan gecə qorxulu yuxular görür. Hövlək ayağa qalxıb gördüyü yuxuların təsirindən qurtarmaq istəyir. Bunun üçün o, yuxusunu məsləhətgüzərə danışır. Məsləhətgüzər yuxunu xeyirliyə yozsa da, xana yurddan uzaqlaşmamağı

məsləhət görür. Lakin Qazan xan ova çıxmaq üçün dostlarına verdiyi sözdən qaça bilmir və səhəri gün yoldaşlarını başına toplayıb ova çıxır. Bundan xəbər tutan düşmən xanın yurduna hücum edib onun var-yoxunu talan edir. Bütün qiymətli varidatını toplayıb xatunu Burlaxatun və oğlu Uruz ilə birlikdə aparırlar.

Düşmənlər Qazanın sürülərini də aparmaq fikrinə düşürlər və sürülər yatan yatağa hücumu keçirlər. Lakin çox çalışıb-vuruşsalar da, bir şey əldə edə bilmirlər. Qaraca çoban iki qardaşı və dostları ilə birləşib düşmən dəstəsini məhv edirlər. Məhv olacaqlarını görən bir neçə düşmən atlısı güclə qaçıb canlarını qurtarırlar. Bu döyüşdə çoxlu dostunu və iki qardaşını itirən Qaraca çoban sarsılmır. Çünki o, düşmən dəstəsini məhv etmiş, xanın sürülərini düşmən caynağından qurtarmışdır.

Qazan xan ovdan qayıdandan sonra evini talanmış, xatını və oğlunu əsir aparılmış görür. O, bunun üçün Qaraca çobanı qınayaraq ona “Çoban-çoluc savaşı belə olur” – deyir.

Çoban bu sözdən sarsılıaraq dostlarını evlərinə göndərir, özü isə bir neçə yoldaşı ilə bərabər qoyun yatağına gəlib qazma dama girir. Yoldaşları onun yaralarına məlhəm çəkib sarıyırlar və Qaraca çobanın vuruşda şəhid olan bir qardaşının yatağına girib yatmaq istəyirlər.

Qazan xan isə xatını və oğlunu azad etmək üçün düşmən dəstəsinin arxasınca gedir. Qaraca çoban onunla getmək istədiyini bildirsə də, xan onunla razılaşmır. Qaraca çobanın ona köməyini özü üçün təhqir sayır.

Qazanın dəstəsinin kiçik olduğunu görən məsləhətçüzar onun düşmənlə

döyüşdə məğlub olacağını başa düşür və Qaraca çobanı da köməyə göndərmək üçün gecəyarı ağıla gəlir. O, çobanla danışib onun incikliyini unutturur və deyir ki, “Sən Qazan xandan incimisən, xalqdan, eldən yox. Əgər Qazan xan məğlub olsa, düşmən bundan ruhlanır yenidən bizim yurdu, vətəni tapdağa çevirər, oğul uşağınızı əsir aparar. El yolunda, vətən yolunda şəxsi incikliklərini araya gətirmək vətənə xəyanət deməkdir.

Qaraca çoban məsləhətçüzərin məsləhətlərinə qulaq asıb şəxsi incikliyini unudur və dağın döşündəki tonqala xəlvəti nöyüt tökür. Tonqaldan alışırdığı məşəli üç dəfə yelləyir. Qonşu təpələrdən də məşəllərlə ona cavab verilir. Bir anda dəstə üzvləri bir yerə toplanır. Onlar Qazan xanın arxasınca yola düşürlər.

Qazan xan düşmən yurduna yaxınlaşır. Zülmət gecə olduğu üçün o, döyüşə girməyi hava işıqlanana saxlayır. Bunun üçün o, dəstəsi ilə sürətlə axıb keçən, keçilməsi çətin olan çayın kənarında gecələyir. Qazan xan sanki birdən özünə gəlir. Düşmənlə döyüşdə qalib gəlməsinə onda daxili bir şübhə oyanır. Lakin o bunu bürüzə vermir. Qaraca çobanı geri qaytardığına görə peşman olur. Ancaq bir tərəfdən də bu köməyin onun şərəfinə ləkə gətirəcəyini fikirləşib sakitləşir. Səhər alatoranda Qazan xan atın üstünə sıçrayır. Yoldaşları da onun arxasınca atlanırlar. Onlar bu qorxunc çayın “quşkeçməz” yerindən suya girirlər.

Atlılar çayı keçən kimi düşmən dəstəsi ilə qarşılaşır. Düşmən Qazan xanın dəstəsinin kiçik, özlərinin də döyüş paltarında olmadıqlarını görüb şübhələnirlər. elə başa düşürlər ki, qoşun arxada dayanıb. Bu kiçik dəstəni isə onları

aldatmaq üçün irəli göndəriblər.

Lakin düşmən dəstəsi bir anda hücumla keçib Qazan xanın dəstəsini məhv etməyə çalışır. Xanın dəstəsi nə qədər ürəklə vuruşsalar da, düşmən dəstəsinə qalib gəlməkdə çətinlik çəkirlər. Bu vaxt düşmənin atdığı ox Qazan xanın qaşını yaralayır. Qan onun gözlərinə dolur. Bəylər xanı qorumaq üçün onun başına toplaşır. Hər tərəfdən onların başına düşmən oxları yağmağa başlayır. Xanın məğlubiyyət anı yaxınlaşmağa başlayır. Bəylər ölməyi məğlub olmaqdan üstün tutaraq son damla qanlarına qədər döyüşməyə söz verirlər.

Bir anda uzaq göy gurultusunu, nəhəng dəniz dalğalarının uğultusunu andıran qorxunc döyüş nidaları eşidilir:

- Vurhay, vurha!..

Birdən aşağıdan çay sarıdan, qıpçaqların seyrəlməmiş cərgələri pozulur. Bir neçə atlı şimşək sürətilə xanı və bəyləri halqaya almış düşmənlərin üzərinə şığıyır. Qaraca çoban qabağından qaçan düşmən başcısını kəməndlə tutur. Qazan xan isə qanlı gözlərini və yaralı qollarını zorla açıb çobanı bağına basaraq qışqırır:

-Var ol, oğul çoban!

Qaraca çoban isə el igidlərini seyr edə-edə gur səslə cavab verir:

-Var olsun el gücü.

Yazıçı bu əsərinin adını elə Qaraca çobanın Qazan xana verdiyi cavabından götürmüşdür. Əsərdə vətən sevgisi, yurd sevgisi, qadına hörmət hissləri ön plana gətirilir. Burada şəxsi maraqlar ümumi maraqlara qurban verilərək hər şey ümumi mənafeyin həllinə yönəldilir.

Əsərin dili çox sadə olsa da, bəzən "Dədə-Qorqud" dastanının dilində işlə-nən söz və cümlələrdən də istifadə edilir.

Məsələn:

- Hey bəylər, ağalar, yatmaqdan yanımız çürüdü, durmaqdan belimiz qurdu...

Əsərdə qoca sözü, ağsaqqal sözü müqəddəs sayılır. Qoca və müdriklərin ümumiləşdirilmiş surəti olan qoca məsləhətçüzar bunların tipik obrazıdır. Qoca məsləhətçüzarın hər bir sözünə diqqətlə qulaq asılır, onun hər bir sözü qanun kimi qəbul edilir.

Əsərdəki Qaraca çoban surəti tarixi folklor əsərlərindən bəlli olan çoban surətindən fərqlənir. Nağıl və dastanlarda verilən çoban surətləri ümid evi olmaları, yolçuların ac qarnını doyurmaları, ağı ilə çoxlarına nümunə olmaları ilə fərqləndiyi halda burada Qaraca çoban qəhrəman kimi verilir. O, məğrur, qorxmaz, etibarlı, cəsur olmaqla yanaşı, həm də qadına hörmət etmək, vətənin dar ayağında bütün umu-küsüləri bir kənara qoymağı bacaran insandır.

Yazıçının "Kitabi-Dədə Qorqud" boylarının motivləri əsasında yazdığı üçüncü əsəri "Dəli Ozan" adlanır. Bu hekayə "Bəyburanın oğlu Bamsu Beyrək boyu"nun məzmunu ilə bağlı şəkildə yazılmışdır. Əsərdə verilən hadisələr boydakı hadisələrin eyni olmasa da, ondan o qədər də fərqli deyildir.

Əsərdə təsvir olunur ki, Beyrək yoldaşları ilə ova çıxır. O, bir ceyranın dalına düşüb onu qovur. Bir qədər qovduqdan sonra ən nəhayət ceyranı kəmənd ilə tutur. Bu zaman bir səs:

- Hey, oğlan, bizim ovlağın ceyranından bizə də pay düşür.

Beyrək:

- Hamısı sizə qurbandır, ana! – deyə hörmətlə cavab verir.

Qadın heç bir söz deməyib çadıra

qayıdır. Beyrək isə ceyranı orada qoyub ata minmək istəyəndə arxadan bir at kişnərtisi eşidir, dönüb baxanda qıvraq geyinmiş, üzü niqablı, özü yaraqlı, zərif əndamlı, uca boylu bir gəncin qara atı yedəkləyib ona doğru gəldiyini görür. Gənc gəlib yetişir və deyir:

- Qoç igid, bizim ovlaqda ceyran ovlayıb bizə hünərmi göstərirsen?! Biz də sizin kimi ov etməyi bacarıyıq, ovu belə almaq bizə yaraşmaz. Gəl səninlə yarışaq, kim üstün gəlsə ov onun olsun. Onlar əvvəlcə atlarını yarışdırırlar. Sonda Beyrəyin atı ötür. Keçirlər ox atmaq yarışına. Ox atmaqda da Beyrək irəli çıxır.

Son yarışda onlar güclərini sınamaq istəyirlər. Buna görə də onlar güləşməyə başlayırlar. Bu anda gəncin sərpuşu niqabla qarışıq Beyrəyin qoltuğunda qalır. Özü isə sıyrılib kənara çıxır. Onun qız olduğu aydınlaşır. Qısa tanışlıqdan sonra məlum olur ki, Baybecan bəyin qızı Banuçiçəkdir. Doğrudan da Beyrək Banuçiçəyi çox gözəl tanıyırdı. Onlar əvvəllər bir-biri ilə çox görüşmüşdülər. Çünki bir gün Xanlar xanı Bayandır xanın qonaqlığında Baybura bəy ilə Baybecan bəy söz qoymuşdular ki, birinin oğlu, birinin qızı olsa, bunları bir-birinə "beşik kərtmə yavuqlu" etsinlər. Beyrəklə Banuçiçək anadan olanda hər iki tərəf şadlıqla bir daha təsdiq etmişdir. Onlar yeddi-səkkiz yaşlarına qədər bir yerdə deyib-gülüb oynamışdılar. Banuçiçəyin atası Baybecan bəy öləndən sonra oğlu Qoçar dəli ləqəbi qazanmış, hamı ilə, o cümlədən Beyrəyin atası Baybura bəyin ailəsi ilə də əlaqəsini kəsmişdi.

Aradan keçən on, on iki il müddətində onlar bir-birini axtarıb arzulamış, nəhayət, burada rastlaşmış və Beyrək elə

buradaca barmağındakı üzüyü çıxarıb Banuçiçəyin barmağına taxır:

- Ortamızda qoy nişan olsun, xan qızı! – deyir.

Beyrək geriyə qayıdır, məsələni üstüörtülü şəkildə atasına başa salır. Atası ağsaqqallarla məsləhətləşib Dədə Qorqudu qıza elçi göndərir. Dədə Qorqud Banuçiçəyin qardaşı Qoçar ilə razılaşıb toya başlayırlar. Yeddi gün, yeddi gecə davam edən toyun son günü Beyrək dostları ilə ox atmış, at minmiş və çoxlu çovkan oynamışdır və bunun üçün də çox yorulub ağır yuxuya getmişdi. Bu yorğunluqdan istifadə edən düşmənlər gecə Beyrəyin çadırına hücum edib onu üç yoldaşı ilə birlikdə bihuşdarı ilə yuxuya verib aparırlar. Onların aparılmasında əlləri olan adamlar o qədər də çox deyildi. Baybura bəy yalnız sərhəd boyunda yaşayan, Şöklü Məlik deyilən xeyirə-şərə yaramaz, kimsəyə yovuşmaz bir nəfərdən şübhələnirdi.

Bu bəyin əslini-nəslini də bilən yox idi. O, xeyli zaman olardı ki, başında qırx-əlli atlısı ilə haradansa gəlib buralara çıxmış, Bayandur xana yalvarıb-yaxararaq bir parça yer almış və bir qaya başında həm qəsə, həm də kilsəyə bənzər bir qəsir tikdirib orada yaşayırdı. O, özünü Bayandur xana Rum bəylərindən birinin oğlu kimi təqdim etmişdi.

Lakin uzun müddət qəddarlıqla məşğul olmuş Şöklü Məlik indi də istədiyi adamı oğurlayır, həmin qəsrdə onlara min cür işgəncə verərək istədiklərinə nail olmağa çalışırdı.

Beyrək də onların qurbanlarından biri idi. Bunun səbəbi o idi ki, vaxtilə Şöklü Məlik Baybecan bəyin ölümündən sonra oğlu Qoçarın bəylikdən və var dövlətdən əl çəkdiyini, hər şeyin Banu-

çiçəyə qaldığını eşitmişdi. Bunun üçün də Banuçiçəyi oğulluğa götürdüyü bir quldura almaqla var-dövlətə yiyələnmək istəyirdi.

Beyrək oğurlanandan sonra Qoçəri də oğurlayırlar. Beyrəyin çadırı ilə qoşa dayanan çadırında Banuçiçək tək yaşamağa başlayır. Bu zaman əlinə fürsət düşən Yalınçaq Banuçiçəyi almaqla Baybecan bəyin var-dövlətinə sahib durmaq istəyir. Nə qədər çalışsa da, Banuçiçəyi razı sala bilmir. Ən nəhayət, Banuçiçəyə Beyrəyin qanlı köynəyini gətirib göstərərək onun öldüyünü təsdiq etmək istəyir və toya hazırlıq görməyə başlayırlar.

Beş illik əzablardan sonra Beyrək əsirlikdən azad olub evə dönür və Banuçiçəyin toyunun başladığını eşidir. O, Banuçiçəyin bu toya razı olub-olmadığını öyrənmək üçün bahalı bir qılınca verib aldığı atı yoldan ötən bir ozana verib əvəzində onun qopuzunu alır. Dəli Ozan adı ilə toy məclisinə gəlir və gəlini tərif edərək onun barmağındakı üzüyü görür. Başa düşür ki, bu toya Banuçiçək razılıq verməmişdir. Əgər o, toya razılıq versəydi, Beyrəyin o zaman ona verdiyi üzüyü barmağından çıxarıb yerinə başqasını taxardı.

Beyrək qopuzu çalıb oxuya-oxuya müəyyən işarələrlə özünü tanımaq istəyir. Və sonda:

Ozan diyər – Yalınçağa ar olsun!

Beyrək diyər – Banuçiçək var olsun!

Deyəndə Banuçiçək ürəkdən qopan yanıqlı bir səsle:

-Beyrək! – deyə onun boynuna sarılır.

Beyrəklə birlikdə Banuçiçək Qazan xanın hüzuruna gəlirlər. Qazan xan onların toyunu etmək istəsə də, Beyrək buna razı olmur. O, gedib dostlarını və Qoçəri də düşmən zülmündən azad edib geri qayıdır. Banuçiçək Beyrəklə uca bir qayanın başında dayanıb məhəbbət, dostluq və sədaqət nəğməsi oxuyurlar.

Əsər bir çox cəhətdən diqqətəlayiqdir. Bu mövzu "Dədə-Qorqud" boylarından götürülmüş olsa da, yazıçı tərəfindən müasirləşdirilmiş və bu günümüzün hadisələri ilə əlaqələndirilmişdir. Məsələn: hekayədə Şöklü Məlik haqqında verilən məlumatda, onun haradansa 30-40 atlı ilə bura gəlib yerləşdiyi göstərilir. Digər tərəfdən isə onlar Qoçərlə danışanda Qoçər onların dilini başa düşmür və s.

Əsərin 1948-ci ildə nəşr edilməsinə baxmayaraq, müəllif hələ o vaxt ermənilərin Azərbaycan torpağına sonradan gəldiklərini bədii detallarla göstərmək istəmiş, onların bizim xalqa düşmən kəsildiyini oxucularına təlqin etməyə çalışmışdır.

Bəli, əsərdə göstərilən hadisələrlə xalqımızın həyatında son zamanlar baş verən hadisələr səsələşməkdədir və eynilik davam edir. Deməli, Azərbaycan xalqı min illər boyu bizə qənim kəsilən ermənilərdən həmişə hiylə, ölüm, qan görmüş, onların ac gözləri hesabına torpaqlarının xeyli hissəsi ilə vidalaşmalı olmuşdur.

İLYAS ƏFƏNDİYEVİN PUBLİSİST MƏQALƏLƏRİNDƏ HƏYAT HƏQİQƏTİ VƏ BƏDİİ HƏQİQƏT

Qənirə ƏMİRCANOVA,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru,
əməkdar müəllim

Xalq yazıçısı İ.Əfəndiyev Azərbaycan xalqının yaddaşında əsl söz sərrafı kimi yaşayır. O, təkcə yazıçı-dramaturq deyildi, həm də jurnalist, tənqidçi və publisist idi. İ.Əfəndiyevin əsərlərinin təkrarsızlığına səbəb isə özünün mütləq bacarığının güclü olmasında idi. Belə ki, o, sevilən yazıçı olanadək oxuduğu əsərlər, baxdığı tamaşa və filmlər haqqında dəyərli fikir söyləyir və bu araşdırmalarda özü də yetişirdi. İ.Əfəndiyevin ədəbiyyatşünaslıq məsələlərinə həsr olunan məqalələri sübut edir ki, o, fitrən istedadlı şəxs idi. Məqalələri oxuduqca gəlinən qənaət odur ki, o, təhlil etdiyi hər bir əsərin müxtəlif yaş dövründə olan insanlara əsərin kompozisiyası, ideya-bədii xüsusiyyətinin düzgün aydınlaşdırılmasında bir bələdçi rolunun oynadığının şahidi oluruq. O, istər özündən əvvəl, istərsə də özünün yaşadığı dövrdə yazılıb insanlara təqdim olunan əsərlər, məqalələr haqqında dərin düşüncəli, filosof alim kimi tədqiqat aparırdı. Məlumdur ki, ədəbiyyatşünaslığın tədqiqat sahəsi kimi tədqiqatçılıq hər hansı bir mövzuda əsər yazmaqdan daha çətindir. Bu sahəyə də baş vurmaq, fikir mübadiləsi aparmaq onun ədəbi-tənqidi görüşlərinin, yaradıcılığının bir qolu olduğunu sübut edir. Dram əsərləri haqqında ədəbi-tənqidi görüşləri artdıqca, yaradıcılığı getdikcə yeni cəhətləri özündə birləşdirdikcə onu XX əsrin ən böyük dramaturqu səviyyəsinə qaldırdı. İ.Əfəndiyev eyni zamanda, ədəbi simaları tədqiq edə-edə özü də tədqiqatçı alim kimi yetişirdi. O, ədəbiyyatşünaslıq məsələləri ilə bağlı

tədqiqatçılığa 1940-cı illərdən başlayıb. 40-cı illər isə istər elm, istərsə də ədəbiyyat və incəsənət sahəsində repressiya dövrü kimi xarakterizə olunur və bu, Azərbaycan xalqının tarixində qara bir səhifədir.

“Müsibəti-Fəxrəddin” adlı («Ədəbiyyat» qəzeti, 26 may 1940-cı il) məqaləsində Azərbaycan ədəbiyyat tarixinin görkəmli nümayəndələrindən olan N.Vəzirovun əsərinə qiymət verərək aktyor oyunu haqqında fikir söyləyir. O, teatrın bədii rəhbərliyinin tamaşa üzərində diqqətlə işlədiyini qeyd etsə də, hələ teatrın lazımı səviyyədə inkişaf etmədiyini göstərir. Rüstəm bəy rolunu, ifaçısı Rza Əfqanlı haqqında yazmışdır:

“Bu rolu ifa edən Əfqanlı bu cəhətə yaxşı fikir vermişdir. Ona görə də, Rüstəm bəyin, oğlu Mahmudu ölümə verdikdən sonra tələyə düşmüş heyvan kimi çırpınması, hönkür-hönkür ağlaması, «bəlimi qıranı, oğul» deyə fəryad etməsi tamaşaçıda bu vəhşi heyvana qarşı mərhəmətdən ziyadə qəzəb və nifrət doğurur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, ilk pərdələrdə Əfqanlı Rüstəm bəyin nadanlığını və mütəəssibliyini daha kəskin və temperamentli (əlbəttə, yersiz pafoslardan saqınmaqla) ştrixlərlə göstərmiş olsa, onun (Rüstəm bəyin) son faciəsi daha şiddətli çıxar və tamaşaçıda ona qarşı oyanan kin və nifrət tamamlanar. Rol ifaçılarının adlarını qeyd edən müəllif sübut edir ki, rejissor teatra, tamaşaya çox önəm verib. Amma nədənsə Fəxrəddin rolunun ifaçısı A.Rzayevin rolunu bəyənməmiş, hələ bu

obraz üzərində onun çox işləməsini tövsiyə etmişdir:

“Fəxrəddin obrazı üzərində A.Rzayev hələ çox işləməlidir. Onun hərəkətlərində (ən çox əvvəlki pərdələrdə) nə isə, bir növ, sünilik nəzərə çarpır. Ümumi davranışında plastiklik zəifdir. Fəxrəddinin daxili iztirabları, əməlləri puç olduqca, onda baş verən psixoloji hallar A.Rzayevin ifasında lazımı qədər duyulmur. Unutmamalı ki, faciənin bütün ağırlığı ən çox Fəxrəddinin üzərinə düşür, əsərin dramatik bir momentində - yaralı Fəxrəddinin beş ildən bəri görmədiyi sevgilisi Səadət xanımın görüşündəki dərin faciəni A.Rzayevin hərəkətləri lazımı təsir yüksəkliyinə qaldıra bilmir”.

Burada müəllif Fəxrəddin obrazına ona görə xüsusi diqqət yetirib ki, bütün əhvalatlar onun ətrafında baş verir.

İ.Əfəndiyev M.Təhmasibin “Aslan yatağı” pyesi haqqında dəyərli fikirlər söyləyir. Ən əsas cəhət isə Böyük Vətən müharibəsi dövründə yazılıb- səhnələşdirilmiş pyesin tamaşaçılar tərəfindən rəğbətlə qarşılanmasıdır. Məqalə 2 aprel 1942-ci ildə “Ədəbiyyat” qəzetində çap olunub. Müəllif hər rolu diqqətlə müşahidə etdikdən sonra tamaşa haqqında fikir söyləyir. Sevindirici haldır ki, o, görkəmli teatr aktyorlarının ifasından ürək dolusu söz açır, gənclərə onların yaradıcılığından bəhrələnməyi məsləhət görür:

“Buna görədir ki, səhnəmizin istedadlı xalq artisti Mərziyənin və aktrisa Barat Şəkinskayanın, artist İsmayıl Dağıstanlının bütün cəhdlərinə baxmayaraq, Səadət, Yelena və Elmar obrazları tez unudulur.

Respublikanın xalq artisti Sidqi Ruhulla faşist polkovnikinin qanıqanlılığını, alçaqlığını, rəzil heyvan təbiətini məharətlə ifa edir. (İ.Əfəndiyev “Seçilmiş əsərləri” - Çinar-Çap” Nəşriyyat-Poliqrafıya müəssisəsi, Bakı-2002, VII cild, səh.12)

Xalqın hər bir qələbəsinə ürəkdən sevinən İ.Əfəndiyev ictimai həyatda olan uğurlara heç cür biganə qala bilmir. O, “Məclisi-üns” ədəbi məclisinin yaradıcısı xan qızı Natəvanın heykəlini Bakıda da qoyulmasını sevinclə qarşılayır. “Natəvan” adlı məqaləsində («Ədəbiyyat» qəzeti, 31 may 1942-ci il.) o, şairənin yaradıcılığına müraciət edir, onunla fəxr etdiyini qürurla qeyd edir. Şeyrlərdən nümunələr gətirməklə Natəvanı şair, eyni zamanda nakam Ana kimi təqdim edir:

“Azərbaycan ədəbiyyatını, əgər, bir gülüstana bənzətmək lazım gələrsə, Natəvan bu gülüstan içində özünəməxsus zərif ətri ilə insanı sərməst edən bir bənövşədir. Buna görədir ki, Azərbaycan mədəniyyətinin altı böyük siması arasında onun da heykəli əzəmətlə yüksəlir”.

İ.Əfəndiyevi həmişə nəsrimizin nöqsanları narahat edib. Bu barədə o, “Yüksək sənət uğrunda” adlı (“Ədəbiyyat” qəzeti, 30 iyun 1945-ci il) məqaləsində bir həyəcan təbili çalaraq ədəbiyyatımızda dərin mənəviyyətə, zəngin daxili aləmə, yüksək romantik duyğulara malik müsbət qəhrəman axtarışında olduğunu qeyd edir. Elə bir axtarıcılığın nəticəsi idi ki, o, XX əsrin yazıçı və dramaturqu kimi yetişdi. Bu isə gərgin iş rejimi və zəhmətin nəticəsi idi. Müəllif klassik ədəbiyyata toxunmadan yeni söz, fikir axtarışına çıxır:

“O yerdə ki, oxucular qeyd etməyə başlayır ki, sən filan sözü qəhrəmanına qəsdən dedirdirsən, çünki sənə belə lazımdır, orada artıq sənət öz təsir gücünü itirməyə başlayır. Flober bu məsələ haqqında yazır: “Mən elə güman edirəm ki, romançı heç bir münasibətlə öz fikrini açıqdan-açığa qeyd etməməlidir”.

Onun istəyi o idi ki, əsərin sonu əvvəldən məlum olmasın, qəhrəmanlar mənfi və müsbət surətlərə ayrılmasın, tamaşaçı özü düşünüb nəticə çıxartsın.

“Ədəbiyyat” qəzetində çap olunan bu məqalə bu gün də aktuallığını saxlayır. Az qala 100 il keçdiyi bir müddətdə F.M.Dostoyevskinin “Cinayət və cəza” əsərinin qəhrəmanı Raskolnikovdan danışarkən hadisələr hər bir oxucunu keçən dövrə apara bilir. Bu idi onun istedadı, ədəbiyyatşünas alim olduğunun sübutu. Ağillılar və cahillər arasında elə bir körpü yaratmaq istəyir ki, cahil o körpüdən keçəndə də düşünsün: “Mən düzmü edirəm?! Və sonunda ağillılar cahillər üzərində qələbə çalsın.

Rus ədəbiyyatına dönə-dönə müraciət edən müəllif onların da yaradıcılığına yaxşı bələd olduğunu məqalələrində sübut edir. O, hər bir yazıçıya əsər üzərində dönə-dönə işləməyi, Çexovdan bəhrələnməyi məsləhət görürdü:

“Çexov öyrədirdi ki, hekayənin məzmununu elə götür ki, onu istədiyən zaman roman dərəcəsinə qədər böyütmək mümkün olsun. Amma heç bir zaman da roman etmək fikrinə düşmə. Qorki də belə öyrədirdi. Böyük realist ədiblərimizdən Cəlil Məmmədquluzadənin, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin mahir bir ustalıqla yazılmış və dünya ədəbiyyatında kiçik hekayə janrının ən gözəl nümunələrindən olan ölməz hekayələri bu fikir üçün ən yaxşı misaldır.

Tənqidimiz də bəzən əsərin sənətkarlıq cəhətinə ikinci dərəcəli məsələ kimi baxır. Məsələn, bir tənqidi məqaləni oxuyanda görürsən ki, müəllifin fikri, haqqında danışdığı əsərin dili nöqsanlıdır, artıq yerləri çoxdur, təsvirləri qeyri-təbii və cansızdır. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, tənqid həmin əsəri “böyük əsər” hesab edir. Nə üçün? Bu ona bənzəyir ki, deyəsən, bu xalının rəngləri solğundur, haşiyəsi münasib deyil, güllərinin biri böyük, biri kiçikdir, ipi nazik ayrılmayıb, amma xalı çox qiymətlidir. Əlbəttə, bədii

əsər xalı deyil, lakin məzmun nə qədər gözəl və dərin olursa-olsun, onun ifadə şəkli zəif olduqda, əsər zəif, maraqsız çıxacaq. Bunu deməklə mən yeni bir Amerika kəşf etmirəm. Bu çoxdan hamıya məlum olan məsələdir. Gözəl şəkil üçün ehtiraslı, dərin məzmun lazım olduğu kimi, həmin məzmun üçün də parlaq şəkil lazımdır”. Yazıçı mədəniyyətinin çox vacib olduğunu vurğulayan müəllif əsəri onun özünün güzgülüyü hesab edir:

“Nəhayət, yazıçılıq mədəniyyəti haqqında bir neçə söz. Heç şübhəsiz ki, bizim ədiblərimiz çox istedadlı və müasir mədəniyyətə sahib adamlardır. Lakin bəzi hallar olur ki, biz yaradıcılıq işimizdə öz biliyimizdən və ya daha çox bilik almaq imkanımızdan az istifadə edirik. Çox yazmağa tələsərək, istedadımıza güvənərək bəzən az oxuyuruq, az öyrənirik, halbuki xüsusilə, nasirlər üçün mümkün olduğundan da çox oxumaq hava və su qədər zəruri bir şeydir. Otuz birinci ildə Qorki yazırdı ki, «bizdə çox istedadlı ədiblər vardır. Əgər, onlar tələsik yazmağa göstərdikləri həvəslə də oxuyub öyrənsəydilər, qalibiyyət sirləri daha da sürətlə inkişaf edə bilərdi”.

İ.Əfəndiyevin “Fəryad haqqında mülahizələrim” adlı məqaləsi 3 iyul 1946-cı ildə yazılıb. Bu onu göstərir ki, bu illərdə müəllif daha məhsuldar çalışıb. O, Mehdi Hüseynin “Fəryad” povesti haqqında dəyərli fikirlər yazaraq bu əsəri müharibə dövrlərində yazılmış ən gözəl sənət nümunəsi hesab edir. Alim tədqiqatında əsərin mövzu və ideyasının açılmasında oxucunun yaxın sirdaşına çevrilir. “Fəryad” povestini müəllif müharibə mövzusunda yazılmış kamil bir əsər adlandırır. Lakin bununla bərabər öz şəxsi düşüncə və dünyagörüşündən irəli gələn məsələləri də şərh etməkdən çəkinmir:

“Fəryad” aydın, şəffaf bir üslubda

yazılmışdır. Hər sözü yerində, yığcam və sərt bir bədiiyyətə malikdir.

“Fəryad” povestində bizim nəsrimiz üçün qiymətli olan bir müvəffəqiyyətli cəhət də psixoloji təhlillərin və dialoqların mümkün qədər bədii ümumiləşdirilməsinə, yalnız dar, məhəlli çərçivədə qalmamasına çalışılmasından ibarətdir.

Bu, heç də koloritsizlik demək deyil. Məsələn, azərbaycanlılara aid xüsusiyyətlər, psixoloji anlar elə təsvir edilmişdir ki, onu, Azərbaycanı tanımayan hər hansı bir oxucu asanlıqla anlaya bilər.

... Mehdi qəhrəmanlarının portretini rəsm etməyə də az fikir verir. “Şamil pəhləvan cüssəli bir oğlan idi” demək həm çox az, həm də qeyri-müəyyən təsvirdir. Mehdi qəhrəmanı əhatə edən xarici şəraitin, təbiət mənzərələrinin təsvirinə çox az yer verir. Əgər, “Fəryad”dakı üstün cəhətlər müəllifin istedadından irəli gəlsə, nöqsanlar diqqətsizlikdən, tələsməkdən, bəzən bilə-bilə, qəsdən üstədən keçməkdən doğmuşdur. Yazıçı üçün vacib olan həyatı hiss etmək qabiliyyəti Mehdiyə, şübhəsiz ki, var. Biz inanırıq ki, məsələn, qəhrəmanın portretini rəsm etmək, onun xarici hərəkətlərinə incədən-incəyə diqqət yetirmək, qəhrəmanın hərəkət etdiyi şəraiti təsvir etmək Mehdi üçün heç də müşkül məsələ deyildir. Lakin, o, bunlara, sadəcə olaraq, o qədər də fikir verməyibdir.

Mehdiyə hissi-səlim qüvvətlidir. Lakin, o, ilmələri atdıqca tələsməməlidir. Hər bir nəqşin tam çıxmasına diqqət etməlidir”.

1947-ci il 19 noyabr tarixində “Ədəbiyyat” qəzetində çap olunan “Bakıdan Göy Gölə” adlı məqaləsində İ.Əfəndiyev Bakı kinostudiyasının çəkdiyi

filmdən bəhs edilir. Film belə adlanır: “Bakıdan Göy Gölə”. Film haqqındakı bu məqalədən məlum olur ki, o, Bakını heç də doğulub-böyüdüüyü Qarabağdan az sevməmiş. O, Bakını “Şərqi üfəqündə işıq saçan ulduz” adlandırır. İ.Əfəndiyev çox qürurle Göy Göldən, qədim Gəncədən danışır. Nizaminin heykəlinin yaradıcısı heykəltaras Fuad Əbdürrəhmanovu hörmətlə xatırlayır. Bu sənət əsəri onun 800 illiyindən sonra yaradılıb. Bu filmi müəllif Bakı kinostudiyasının öz xalqına bir hədiyyəsi hesab edir. Məqalənin sonunda İ.Əfəndiyev göstərir ki, Bakı kinostudiyası gələcəkdə gözəl rəngli filmlər çəkmək üçün çox yaxşı imkana malikdir.

Artıq İ.Əfəndiyevin arzusu həyata keçib, Azərbaycan kinostudiyasının çəkdiyi filmlər dünyanın ən möhtəşəm səhnələrində alqışlarla qarşılanır, qrant və mükafatlara layiq görülür.

Məqalələrini oxuduqca “Hansı janrda İ.Əfəndiyev daha üstündür?” sualı ilə təkbətək qaldıq. Nə qədər fikirləşsək də, suala cavabı tapmadıq: o, yazıb-yaratdığı bütün janrlarda sözün həqiqi mənasında, qüdrətli sənətkardır. Bu həqiqəti döənə-döənə yəqinləşdirdik.

ƏDƏBİYYAT

1. İ.Əfəndiyev “Seçilmiş əsərləri” - Çınar-Çap” Nəşriyyat-Poliqrafiya müəssisəsi, Bakı, 2002, VII cild, səh. 25.

2. Cəfər M. “İntizar” tamaşası haqqında “Ədəbiyyat qəzeti”, 20 mart 1945.

3. Əfəndiyev İ. Müsibəti-Fəxrəddin. “Ədəbiyyat qəzeti”, 26 may 1940.

4. Əfəndiyev İ. Aslan yatağı. “Ədəbiyyat qəzeti”, 2 aprel 1942.

BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN YARADICILIĞINDA MÜƏLLİM OBRAZI

Pərixanım SOLTANQIZI,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,

ADPU-nun ədəbiyyat və onun tədrisi metodikası kafedrasının dosenti

Açar sözlər: Poetika, məktəb, müəllim, obraz, xarakter.

Ключевые слова: Поэтика, школа, учитель, образ, характер, ученик.

Key words: Poetics, school, teacher, image, character

Bəxtiyar Vahabzadənin məktəb və uşaq şeirləri iki mərhələyə bölünür. Birinci mərhələyə daxil olan şeirlər bunlardır: "İlk cığır", "Məktəb yolları", "İlk dərs", "Tələbə-müəllim", "Yazı taxtası", "Əlifba kitabı", "Məktəb yolu", "Sinif-həyat", "5 qiymət", "Səslər", "Babanın adı", "Sənə üzük nə gərəkdir", "Çanta", "Sənin ilk müəlliminə", "Qızıl medal", "Müəllimim" və s. İkinci mərhələyə şairin son dövrlərdə qələmə aldığı "Niyə?", "Üşümürmü görəsən" şeirləri daxildir. "Ağ saçlar", "Sənin ilk müəlliminə", "Müəllimim", "Əlifba kitabı" şeirlərində müəllim əməyi tərənnüm olunur.

"Tələbə müəllim" şeirində insanın inkişafı, yaradıcılıq yolu ifadə olunur. Vaxtilə oxuduğu məktəbə artıq müəllim kimi geri dönmək gənc müəllimin obrazı canlanır. Onu sinif otaqlarına öyrətməyə səsləyən zəng indi öyrətməyə çağırır.

Onu öyrətməyə çağırın bu səs,

İndi öyrətməyə çağırır, dostlar!

Bir yerdə saymağı sevməyir zaman

Ömrün nə mənalı pillələri var. [1, s. 152]

Öyrətmək üçün sinifə daxil olan gənc müəllimin nəzərləri vaxtilə özünün əyləşdiyi partaya dikilir. İndi isə orada qaragöz bir oğlan əyləşmişdir. Gənc müəllim düşünür: "Onun da qəlbindən

keçirmi bu dəm, müəllimi kimi müəllim olmaq?" Müəllif bu poetik təsvirdə gənc müəllimin vaxtilə keçirdiyi hissi, istəyi, arzunu mənalandırır. Və onun simasında müəllim olmaq arzusunda olan neçə-neçə məktəbli oğlan və qızın obrazını canlandırır.

Gənc müəllim məsuliyyətlidir. Lakin gərəkli bir həyata yeni səhifə açdığını və onun ağırlığını dərk edir. Bu həyatda öz gələcəyini, çəkdiyi zəhmətin nəticəsini görür: "Demək mənim də öz gələcəyimdir. Önümdə əyləşən körpə balalar". Müəllif onun gələcək həyatının mənasını, müəllim ucalığını ömrünü bu peşəyə həsr edən, o anları artıq geridə qoyan qoca bir müəllimin dili ilə söyləyir:

Qoca bir müəllim öpərək onu:

-Nə xoş anları var-dedi-bu ömrün.

Səadət deyilmi öz şagirdini,

Bir müəllim görmək müəllim üçün [1, s.153]

M.Rahim təsadüfi deməmişdir ki, "Bu şeir oxucunu sevindirən, fərəhdən köksünü qabardan bir ruhla doludur". [3, s.163]. Bu şeirdə müəllim ömrü, müəllim taleyi poetik vəsf edilir. İnsanın yüksəlişi, yaradıcılıq yolu poetik ifadə olunursa, burada pedaqoji proses və onun nəticəsi də özünü göstərir.

Müəllim və şagird. Birinci ikincini

cəmiyyət üçün yetişdirib formalaşdırır. Birinci həyatını, taleyini ikinciyə həsr edir. Səadətini, gələcəyini, xoş anlarını onda görür. “Sənin ilk müəlliminə” şeirində şair müəllim-valideyn əməyi arasında təzad yaradır. Hansı daha böyükdür?

*Bir deyil, a qızım, məhəbbətimiz,
O səni çox sevir, ya biz? Bir düşün.
Səni özümüz üçün bəsləyirik biz
O səni bəsləyir cəmiyyət üçün! [1,
s.173]*

Şair şeirdə müəllimliyin müqəddəsliyini, onun heç bir sənətə bənzəmədiyini, mayasının zəhmət deyilən uca bir eşqlə yığıldığını nəsihətverici hisslərlə açıqlayır: “Müəllim! Böyükdür, eşqi, hünəri. Bu ada başını sən də əy, qızım! Mənim demədiyim çox hikmətləri o sənə bərbəbir deyəcək, qızım!”.

Bu poetik ifadələr M.Ə. Sabirin aşağıdakı misralarını xatırladır:

*Müəllimin kəlamın
Al, saxla ehtiramın,
Həqdən edər təmənnə
Məktəbin dəvamın
Ey gözüm, ey canım!
Get məktəbə, cavanım!*

Bəxtiyar Vahabzadənin məktəbli dostlarına həsr etdiyi şeirləri həm də müəllimə, müəllimliyə həsr olunmuş ədəbi nümunələr hesab etmək olar. Çünki bu şeirlərdə müəllim ömrü, müəllim taleyi poetik vəsf edilir. İnsanın yüksəlişi, yaradıcılıq yolu poetik ifadə olunur. Burada pedaqoji mühit, pedaqoji proses özünü göstərir. “Ancaq poetik fikirlərlə yox, pedaqoji qənaətlərlə, əxlaqi-tərbiyəvi düşüncələrlə zəngindir. B. Vahabzadə məktəbli dostlarına müraciət edərkən yüksəliş və idrak sevincini, zehni əməyin poeziyasını hiss etdirməyə çalışırdı [7,

s19]. “Sənin ilk müəlliminə” şeirini qızının ilk müəllimi – Havva müəllimə həsr etsə də onun simasında müəllimin ədəbi heykəlini ucaltmışdı. “Müəllimin” şeirində şair ilk dəfə əlindən tutub ona yazmağı, oxumağı öyrədən, “Ana”, “Vətən” sözlərini yazdıran sinif müəlliminin gah tufanlı, gah da ciddi, təvazökar, son dərəcə həssas, mülayim, şagirdlərini sevən, onlara qayğı ilə yanaşan, şagirdlərinin qəlbində əbədi heykəli ucalan obrazı canlanır:

*Neçə müəllimdən dərs almışam
mən,*

*Sonra unutmuşam. Ancaq heç
zaman*

*Adımı yazmağı mənə öyrədən
O ilk müəllimim çıxmır yadımdan.
[1, s.161]*

Şair “Ağ saçlar” şeirini də ona həsr etmişdi. “Mən qanadsız bir quş idim, açdı mənim qanadımı, o öyrətdi mənə, a dostlar, öz adıma yazmağı da”. Əzəmətli məktəb binasının önündən keçən şair sinif otağının aynasından gözlərini bir nöqtəyə zilləyən müəllimini tanıyır. Lakin zaman müəlliminin saçlarını ağartsa da, yaşa doldursa da bu ömür boş yerə xərclənməmişdi. Şagird-müəllif canlı lövhələr yaratmaqla öz müəlliminin obrazını ümumiləşdirir:

*O ağarmış saçlarındakı qüdsiyyətin
mənası var,*

*O yazdıqca əlindəki təbaşirdən
qopan tozlar*

*Ağartmışdır saçlarını, sanki onlar
qarlı qışdır.*

*Xeyr, mənim ağ günümçün onun
saçı ağarmışdır.*

*Bu haqq işə getmiş onun ömrünün
də cavan çağı,*

Şərəflidir el yolunda qara saçın

ağarmağı.

Bu parçalarda tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, “şairin nəinki lövhə yaratmasını görürük, həm də lövhədən, təsvirdən fikrə, obrazı ümumiləşdirməyə, qüvvətli cəhdi ilə qarşılaşırıq. Müəllimin qara saçlarının təbaşirdən qopan tozlardan, yaxud şagirdlərinin ağ günü üçün çəkdiyi əməkdən ağarmağı fikri yığcam tutumlu obrazı və məcazi ifadəsinə yaxşı nümunə sayıla bilər”. [7, s.16]

Bəxtiyar Vahabzadə real həyatdakı müəllim əzəmətini, müəllim əməyinin müqəddəsliyini poeziyanın fəvqünə qaldırmış hər poetik ifadədə onun canlı obrazını yaratmışdı. Sənətkar məktəb mövzusunda yazdığı şeirlərdə niyə məhz ilk müəllimdən söz açır, onun obrazını yaradır, hətta belə digər müəllimlər unudulsa da ilk müəllimin unudulmadığını söyləyir: “Neçə müəllimdən dərs almışam mən. Sonra unutmuşam. Ancaq heç zaman adımy yazmağı mənə öyrədən o ilk müəllimim çıxmır yadımdan” [1, s.161]. Çünki hər kəsə ilk dəfə əlinə qələm verib, onu tutmağı, oxumağı, saymağı, “Ana”, “Vətən” sözlərini yazmağı ilk müəllim öyrədir. Müəllimlik peşəsinə sevgi yarıdan da odur. “Əlifba kitabı” şeirində də şair ibtidai sinif müəlliminin obrazını canlandırır. Birinci şagirdin babadır, sonuncu şagirdin onun nəvəsi” misraları ilə onun ömrünə, taleyinə, şərəfli həyatına işıq salır. Bu ömürdən onlarla insan ziya almış, elmin qapılarını açmış, dövlət, cəmiyyət üçün yetişmişdi. Onların sırasında tək müəllim yox, həkim, mühəndis, hərbiçi, geoloq da var.

Yuxarıda söz açdığımız şeirlərində şair bir neçə ibtidai sinif müəlliminin obrazını yaratsa da, onlar fərdlikdən, ümumiliyə keçir. Bu obrazlar vasitəsilə

müəllif böyük sənətkarlıqla müəllimliyin xarakterinə, bu peşənin keyfiyyətlərinə başqa-başqa tərəflərdən işıq salır. Müəllimin portreti canlanır: gah gülürüz, nəvazişli, mehriban, gah da sərt, ciddi və tələbkar. Şairin özü bu məktəbdə dərs almış, cəmiyyət üçün yetişmiş, elinin, xalqının, dövlətinin, vətəninin sevimli oğlu, müəllimi, şairi, siyasi dövlət xadimi, publisisti, yazıçısı, dramaturqu olmuşdur.

“Əlifba kitabı” şeirini həmin şeirlərin məntiqi davamı hesab etmək olar. Tədqiqatçılar doğru olaraq qeyd edirlər ki, müəllim əməyinin poetik vəsfi bu şeirdə daha dolğun və zəngin ifadələrlə meydana çıxırdı” [7, s.21]. Niyə? Çünki həmin şeirlərdə müəllif demək istədiklərini “Əlifba kitabı”nda daha obrazlı, daha geniş və əhatəli canlandırmış və bu misralarla tamamlamışdır.

Əlifba öyrətmək-çoxdur əzabı!

Ağır zəhmətini duyuram sənin.

Hər başa çıxanda sən bu kitabı

Əli qələm tutdu neçə körpənin.

Bəxtiyar Vahabzadənin yaratdığı müəllim obrazları öz reallığı, təbiiliyi ilə oxucularının qəlbində fərəh hissi doğurur. Bu da şairin həm sənətkarlığından, həm də özünün müəllimliyindən, məktəblə bağlılığından irəli gəlmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. M.Hüseyn. *Əsərləri, I c. Bakı, 1979.*
2. R.Rza. “*Ədəbiyyat qəzeti*”, 16 yanvar 1952.
3. M.Rahim. *Xalqın istəyincə. “İnqilab və mədəniyyət” jurnalı. Bakı, 1971. S. 189-190.*
4. K.Talıbzadə. “*Ədəbiyyat qəzeti*”, 6 sentyabr 1950.
5. Ə.Mirəhmədov. “*Ədəbiyyat qəzeti*”. 7 yanvar.
6. B.Vahabzadə. *Sənin dostların. Bakı, 1949.*

7. Y.Qarayev, Ş.Salmanov. Poeziyanın kamilliyi. Bakı, "Yazıçı" 1985.

8. B.Həsənlı. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. "Müəllim", 2015.

9. B.Vahabzadə. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, 1-ci cild, 1983.

XÜLASƏ

B.Vahabzadənin məktəb şeirlərində müəllim obrazı

Əsərdə B.Vahabzadənin məktəb şeirlərində müəllim obrazı elmi təhlilə çəkilir. Şairin "Ağ saçlar", "Sənin müəlliminə", "İlk müəllimim", "Tələbə-müəllim" və "Əlifba kitabı" şeirləri əsərin tədqiqat obyektidir. Müəllim ömrü, müəllim taleyi, müəllim əməyinin poetik vəsfi elmi tədqiq olunur. Tədqiqat işində pedaqoji proses, müəllim-şagird münasibətləri elmi-metodiki baxımından da önə çəkilir. B.Vahabzadənin yaratdığı müəllim obrazı klassiklərin məktəb şeirlərindəki müəllim obrazı ilə elmi paralelliyyə çəkilir.

РЕЗЮМЕ

В стихах Б.Вагабзаде образ учителя

В статье научному исследованию подвергаются стихи Б.Вагабзаде,

посвящённые образу учителя. Стихи автора «Седые волосы», «Твоему учителю», «Первый учитель», «Учитель-ученик» и

«Букварь» являются основными объектами исследования. Автором воспеваются жизненный путь учителя, его труд и судьба и в статье это научно исследуется. В исследовании на первый план выносятся педагогический процесс, отношения между учителем и учеником. Между образом учителя, созданным Б.Вагабзаде и аналогичными образами в творчестве других авторов проводятся параллели.

SUMMARY

The teacher's image in school poems by B. Vahabzadeh.

In this scientific work the teacher's image in school poems by B. Vahabzade is scientifically analyzed. The poems of the poet "White hair" (Ağ saçlar), "To your teacher" (Sənin müəlliminə), "My first teacher" (İlk müəllimim), "Student-teacher" (Tələbə-müəllim) and "ABC-book" (Əlifba kitabı), are researched objects of this scientific work. Teacher's life, teacher's fate, poetic talent of the teacher's labour are scientifically explored. In this research work pedagogical process, teacher-student relationships are forward by scientifically and methodically. The teacher's image which was created by Vahabzade is drawn to scientific parallels with the teacher's image in classics school poems.

OXUCULARIN NƏZƏRİNƏ

Jurnalımıza 2019-cu il üçün abunə yazılışı davam edir.

Bakı şəhəri üzrə abunə yazılmaq istəyənlər aşağıdakı mətbuat yayımı firmalarına müraciət edə bilərlər:

1. "Qasid". Ünvan: Cavadxan, 21; telefon: 4-93-16-43; 4-30-02-24

2. "Səma". Ünvan: H.Cavid, 9, mənzil 63; telefon: 4-94-09-59; 4-94-02-52

3. "Kaspi". Ünvan: Mətbuat pr., 25; telefon: 5-10-61-96

4. "Qaya". Ünvan: Akademik H.Əliyev küç., 82 "q"; telefon: 5-64-63-45; 4-65-67-13

Rayonlarda isə abunəni Azərbaycan Mətbuat Yayımı İstehsalat Birliyinin yerli yayım şöbələri aparır.

Redaksiya.

TARIXİ ROMANLARDA TOPONİMLƏRİN ÜSLUBİ-LİŊVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Dilbər BƏŞİROVA,

Bakı Slavyan Universitetinin müəllimi

Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında duran vəzifələrdən biri də poetik onomastika sahəsində tədqiqatları daha da genişləndirməkdən ibarətdir. Təbiidir ki, müəyyən bir problemdən nə qədər çox yazılırsa, onun bütün məsələlərinə tədqiqatlar həsr edilərsə, bu zaman həmin sahəyə daxil olan mövzular bütün genişliyi və əhatəliliyi ilə öyrənilmiş, açıqlanmış olar. Dilçiliyimizdəki belə araşdırmaların elmi dəyərini azaltmadan deyə bilərik ki, bu gün onomastika sahəsində problem mahiyyətli əsərlər, ciddi tədqiqatlar öz araşdırıcılarını gözləməkdədir. (1; 3)

Son dövrlərə qədər poetik onomastika və bədii əsərlərin dilində, aşiq poeziyasında onomastik vahidlərin, xüsusən də toponimlərin işlənməsi barədə A.Qurbanov, A.A.Axundov, Ə.M.Cavadov, H.İ.Mirzəyev, Q.Mustafayeva və başqaları qiymətli mülahizələr söyləmiş və tədqiqatlarında müəyyən məqamlarda bu mövzuya toxunmuşlar. Buraya F.Bağirovanın "S.Rəhimovun əsərlərinin onomastik leksikası", D.Əliyevanın "M.S.Ordubadinin romanlarında onomastik vahidlərin linqvistik xüsusiyyətləri", H.Hüseynovanın "S.Vurğunun əsərlərində onomastik vahidlərin linqvistik xüsusiyyətləri" mövzusunda namizədlik dissertasiyalarını da aid etmək olar. Göründüyü kimi, bədii əsərlərdə toponimlərin üslubi-linqvistik xüsusiyyətləri olduqca az öyrənilmişdir.

Müşahidələr göstərir ki, toponimlər bədii əsərlərin dilində geniş mənə kəsb edir. Belə ki, birincisi, toponimlər bədii əsərdəki surətin yaşadıkları yeri təmsil etməli və onun xarakterinə uyğun gəlməli, ikincisi, əsərin janrına müvafiq seçilməli, üçüncüsü isə cərəyan edəcək hadisələrin məzmunu ilə hökmən səsəlməlidir. Yazıçı bu göstərdiyimiz şərtlərə cavab verə bilən toponimlər tapmadıqda uydurma, fərdi-üslubi toponimlərə müraciət etməli olur. Əsərin üslubu üzərində iş, hər şeydən əvvəl, onun lüğəti üzərində işdir. Xüsusi isimlər isə hər şeydən əvvəl və hər cür üslubi boyadan kənarında dilin leksik materialıdır.

Onomastik vahidlərin bədii dilə xidməti dərin tarixi köklərə malikdir. Tarixi-ictimai inkişafın məhsulu olan xüsusi adların poetik funksiya qazanması, eləcə də ekspressivlik kimi dərin idrakı əməliyyatın dəqiq ifadəçisi olması üçün bu vahidlərin qeyri-adi təsir və tərbiyə imkanlarının uzun illər ərzində yaddaşlarda yüksək dərəcədə abstraktlaşma prosesi keçirməsi lazım gəlmişdir. Tarixi mövzuların işlənməsində də yazıçıya müəyyən sərbəstlik verilir. Lakin bu sərbəstlik həddini aşmamalıdır. Bəs tarixi romanı digər janrlardan fərqləndirən cəhətlər hansılardır?

Tarixi roman xalqın, millətin keçmişinə olan müraciətdir, keçmişin obrazlı canlandırılmasıdır ki, bu vaxt konkret tarixi dövrdə əsas ziddiyyətlər açılır,

cəmiyyətlə əlaqəsi hərtərəfli şəkildə əks etdirən insan (qəhrəman) konkret tarixi mühitin məhsulu, tarixi prosesin iştirakçısı kimi göstərilir (2; 19).

Bədii əsərin-tarixi romanın dili çox zaman ümumxalq dilinə əsaslanır. Yazıçılar yüksək bədii effekt yaratmaq üçün hər bir sözə, o cümlədən adlara da həmişə böyük həssaslıqla yanaşmış, onları seçmiş, hansının daha çox uyğun olmasını müəyyənləşdirib bədii dilə gətirmişlər. Bu cəhətdən indiyə qədər yaradıcılığı dilçilik baxımından tədqiqata demək olar ki, cəlb olunmamış yazıçılarımızdan biri də F.Kərimzadədir. Ömrünün sonuna qədər Azərbaycanın tarixini öyrənən və dərin müşahidəçilik qabiliyyəti olan bu böyük sənətkarın əsərlərinin lüğət tərkibi digər leksik laylarla yanaşı, maraqlı onomastik vahidlərlə də zəngindir.

F.Kərimzadənin romanlarında toponimlər olduqca rəngarəng, zəngin üslubi çalarlarda təzahür edir. Belə ki yazıçının "Xudafərin körpüsü" və "Çaldıran döyüşü" romanlarındakı toponimləri də bunlara aid etmək olar. Bu romanlardakı toponimlər həm real, həm də qeyri-real, uydurma olmaqla iki cürdür. Bu toponimlərin hər birinin ayrı-ayrılıqda özünəməxsus ekspressiv cəhətləri mövcuddur. Yazıçının romanlarında hər bir sözün, xüsusən də real toponimlərin özünəməxsus üslubi rəngləri vardır.

F.Kərimzadənin romanlarındakı toponimlər real olmasına baxmayaraq, bədii əsərlərin komponentlərindən birinə çevrilərək elastikləşir, xarakterlərin yaradılmasında iştirak edir, canlanır, sanki özü canlı bir varlığa çevrilir. Bu baxımdan yazıçının romanlarındakı toponimlər bir sıra ekspressiv cəhətlərə malikdir.

Məsələn, F.Kərimzadənin romanlarında toponimlər obyektin adını bildirməyə xidmət edir, yəni yazıçı toponimlərdən ya hər hansı bir hadisənin istiqamətini – baş verdiyi yeri, ya da coğrafi adların yerləşmə arealını göstərmək üçün istifadə edir. Bu zaman toponim heç bir dəyişikliyə uğramadan, olduğu kimi verilir: "Mühüm qələbələrdən birini Spinoza adası yanındakı dəniz döyüşündəki məğlubiyyət ərəfəsində olan Barak rəis qazandırdı" (5; 63); "O fikirləşdi ki, burada İraq torpağında, Kərbəla səhrasındakı müqəddəslərin qəbrləri üstündə ziyarətgah tiksin, onda Dərbənddən tutmuş Gəncəyə qədər hər tərəfdən buraya axışib gələcək, məskən salacaqlar" (5; 78); "Payızın son ayında Xudafərin körpüsündən keçən Solman Yaqubun qəflə-qatarı Araz qırağı yolla Beyləqan tərəfə yol almışdır. (4; 78); "Onun dəstəsi Qışlaq kəndindən keçib Solmanlı kəndinə gedir. (4; 320); "Bakıdan qoşun yenidən Şamaxıya qayıtdı və Xınıslı kəndində düşərgə saldı. Qız qalası və Piridirəyi dağları arasındakı dərəni kəsdi, bir də Qız qalası dağı üstündə Gülüstanı mühasirəyə aldı" (4; 377).

Göründüyü kimi, yazıçı bir toponimin yerləşmə arealını göstərmək üçün digər bir toponimdən istifadə etmiş və bununla da Solmanlı kəndinin Qışlaqdan sonra olduğunu, Gülüstanın Qız qalası dağı üstündə olduğunu, Beyləqanın Araz qırağı yolda yerləşdiyini bildirmişdir.

Bəzən yazıçı romanlarında toponimin leksik mənasından da bir üslubi priyom kimi istifadə etmişdir. Yəni əsərdə hər hansı bir ərazidə baş verən hadisə ilə həmin ərazinin adı üst-üstə düşür, bir-birini tamamlayır. Sanki yazıçı hadisənin baş verməsi üçün qəsdən, bil-

rəkdən həmin ərazini seçir. Məsələn;

- Bu hansı kənddir?

- Qarabağlar. Görünür bu türbədə yatan kimdirsə onun ruhunu əziz tutub. Kənd əhli həmişə qara geyinib, qara bağlayıb, kəndin də adı belə qalıb. (4; 249)

Nümunələrdən görünür ki, toponimlərin istər lüğəti mənası, istərsə də verilmə səbəbi ilə adı eynilik təşkil edir. Yazıçı özünəməxsus ustalıqla toponimin bu üslubi imkanından istifadə edərək, onların leksik mənalərini həmin yerdə baş verən hadisələr içərisində əridir. Ümumiyyətlə, adın mənasından çıxış etmək, əsərdəki hadisələri ya birbaşa, ya da dolayısı ilə toponimin mənası ilə bağlamaq F.Kərimzadənin romanlarında sistem təşkil edir.

Romanlardakı toponimlərin üslubi xüsusiyyətlərindən biri də təsvir olunan yerin "adı" ilə məzmunun ziddiyyət təşkil etməsidir. Məsələn; "Qızıltəpə ətrafı su ilə dolu çuxurla əhatə olunmuş bir hündür, bir də alçaq təpədən ibarət idi ki, monqollar bu kiçik qalanı dağıdıb yerlə yeksan etmişdir" (4; 17). Nümunədən göründüyü kimi, Qızıltəpə deyiləndə təsəvvürümüzdə gözəl, hər tərəfi abad olan bir məkan gəlirsə, yazıçı özünəməxsus üslubda buranın xarabalıq, dağılıb viran qalmış bir yer olduğunu təsvir edir.

F.Kərimzadənin romanlarındakı toponimlərin maraqlı doğuran üslubi xüsusiyyətlərindən biri də yazıçının toponimin etimologiyasından—etimoloji izahının verilməsindən istifadə etməsidir. Məsələn; "Kürdə isə Qoyun ölüsü adlı yer vardı. Nə vaxtsa sürünü burdan keçirmək istəmiş, lal axan Kür onların hamısını aparmışdı" (4; 357).

Ümumiyyətlə, real toponimlərin bədii üslubda müvafiq differensiasiya imkanları mövcuddur və böyük söz ustaları həmişə belə imkanları görür və onlardan yerli - yerində istifadə edirlər. (3; 111) Onların araşdırılması bir tərəfdən ədəbi dilin inkişafına təkan verən amillərin dəqiqləşdirilməsi və bədii üslubu formalaşdıran qaynaqların aşkarlanması baxımından dəyərlidirsə, digər tərəfdən də ayrı-ayrı müəlliflərin fərqli yaradıcılıq üslubunun öyrənilməsi istiqamətində faydalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Qurbanov A. M. Azərbaycan dilinin onomologiyası. Bakı, 1988.
2. Qurbanov A.M. Poetik onomastika. Bakı, 1988.
3. Mustafayeva Q. Onomastik vahidlərin üslubi-lingvistik xüsusiyyətləri. Bakı, 2001.
4. Kərimzadə F. Xudafərin körpüsü. Bakı, 1970.
5. Kərimzadə F. Çaldıran döyüşü. Bakı, 1970.
6. Məmmədli F. Bədii dilin estetik mənbələri. Bakı, 1997.
7. Xəlilov Q. Azərbaycan romanının inkişaf tarixindən. Bakı, 1988.

BƏDİİ ÜSLUBDA ƏVƏZLİKLƏRİN FUNKSIONAL-POETİK FƏALLIĞI

Pəri PAŞAYEVA,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Məhərrəm HÜSEYNOV,
filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent

Canlı danışq dilində olduğu kimi, əvəzlilər bədii üslubda da öz işlənmə tezliyinə və bədii çevikliyinə görə seçilən nitq hissələrindəndir. Poeziya dilində müxtəlif funksional işlənmə məqamları ilə yanaşı rəngarəng poetik-üslubi vəzifələr yerinə yetirən əvəzlilər söz sənətkarlarının estetik zövqünə uyğunlaşaraq analitik-bədii düşüncə konstruksiyalarının fəallığına təkan verir.

Digər dil elementləri kimi, əvəzlilərin də şeir mətnlərində durğunluq vəziyyəti yoxdur. Buradakı hər bir əvəzlik hərəkətdə olan dil işarəsidir. Şeiriyyətin məğzinin açılmasında, dilin daxili poetik potensialının üzə çıxmasında əvəzliyin bütün mənə növləri xüsusi fəallıq göstərir, şeirin canlı ifadə formasına çevrilir. Poeziya dilinin canı və qanı hesab olunan obrazlılığın yaranmasında, misraların estetik keyfiyyətlərlə dolğunlaşmasında, sözün obraza çevrilməsində hiss olunacaq dərəcədə mühüm rol oynayır. Əvəzlilərin nitq şəraitindəki mənə çevikliyi onların poetik enerjisini və daxili dinamikasını fəallaşdırır, onları poeziya dilində estetik kateqoriya səviyyəsi kəsb etmə funksiyası ilə təmin edir. Əvəzlilərin digər nitq hissələri və ifadə üsulları ilə üzvi daxili əlaqəsi adi təsvirçiliyi aradan qaldırır, daha çox ümumiləşdirmə keyfiyyəti ilə seçilir, bununla da söz sənətkarının oxucuya obrazlı təsəvvür vasitəsilə təsir göstərmə səyi ön plana keçir. Mətnə əvəzlilərin uğurlu müdaxiləsi lirik tonları intensivləş-

dirir, həyata fəal şair müdaxiləsi əvəzliyin bilavasitə yardımı ilə gerçəkləşir, söz mühitinə əvəzlilərin dərin rişə atmosferindən bədii boyaların qatılığı yaranır. Cabir Novruzun "Vətən" adlı əsərindən aşağıdakı fraqmentə diqqət yetirək:

*Mənim üçün cahən səndən başlayır,
Məslək, qeyrat, vicdan səndən
başlayır.*

*Sevgi, nifrət, güman səndən başlayır,
Sənin kimi bir ölməyən kəsim var.*

*Qədim dilim – Allahımdır o mənim,
Bu günümüdür, sabahımdır o mənim,
Həm nəğməm, həm silahımdır o
mənim,*

*Onda sayısız, cavahir var, qızıl var (5,
18)*

Obrazların emosional çalarlarını duymaq, poetik obrazın səciyyəsinə dərinlən nüfuz etmək, poetik fikrin mahiyyəti üzərində düşünmək və onu ümumiləşdirmək cəhdləri əvəzlilər vasitəsi ilə daha da intensiv xarakter alır. İfadə vasitələrinin "təşkil ediciliyinin, bir araya gətirilməsinin" (12, 112) əsasında əvəzlilər dayanarkən onların şeir dilində bədii material kimi istifadəsinə münbit şərait yaranır. Bu, əvəzliyə bədii aktualıq və intensivlik verir, onları bədii məzmunca sıqlətli edir. R.Rza, H.Arif, C.Novruz, M.Aslan və b. kimi qüdrətli sənətkarların şeir dilindəki əvəzlilərin poetikləşdirilməsində deyim forması bütöv sistem təşkil edir, onların yaradıcılığında əvəzliyin semantik yükünün zənginləşməsində ən mühüm sənətkar-

lıq prinsipləri diqqətlə izlənilir. Poetik ifadə tərzinin zənginliyi və təbiiliyi isə nəticə etibarilə şeir dilini emosional təhkiyə imkanları ilə təmin edir. Bu nitq hissəsi öz gözəllik yaratma imkanlarını daha çox şeir sətirlərində tapır, sözün yeni bədii çalarlarla işlənmə hədudları genişlənilir. Məqamında bədii mətnə daxil olanda əvəzliyin poetikləşdirmə siqləti xüsusi estetik sanbal qazanır. Belə məqamlarda “hər bir sözün rəngini görmək, ətrini duymaq” (4, 220) şansı reallaşır, ritmik misra qəliblərində əvəzliyin bədii-üslubi çalarları əks olunur:

*Babam ömrü boyu cənnət gəzdi,
O cənnət sənsən!
Atam ölənədək səadət gəzdi,
Səadət sənsən!
Oğlum gözəllərdən məhəbbət gəzdi,
Məhəbbət sənsən!
Mən də bir zamanlar həqiqət gəzdim,
İndi dərk etdim ki, həqiqət sənsən!
Həyatın ən böyük neməti ana!
Bütün insanlığın şöhrəti ana! (3, 14)*

Mətnə daha çevik şəkildə uyuşan əvəzliliklərin emosionallaşdırmaq cəhdinin nəticəsi kimi təqdirəlayiq üslubi hadisədir. Məntiqi vurğu ilə müşaiyət olunan bu sözlər şeirin həm məzmunca, həm də formaca güclənməsinə stimül verir, monumental mətn quruculuğunda əsas vasitəçi olur. Bədii təhkiyədə əvəzliliklər bədii düşüncənin təbii cizgilərini aşkarlayır, real poetik kommunikasiyaya şərait yaradır. Canlı ünsiyyət ünsürləri olaraq əvəzliliklərin şeirdə struktur-semantik tutumunun artması, üslubi əhatə dairəsinin genişlənməsi şair professionallığının kamillik əlaməti kimi meydana çıxır.

Əvəzliliklərin poetikləşmə xisləti onların bədii enerjisini, təsir və sirayət qüdrətini kəskinləşdirir. Əvəzliyin məntiqi vurğu ilə diqqət mərkəzinə gətirilməsi çox

vaxt şeirin taleyini həll edən və sənətkarlığın ilkin komponentinə çevrilən estetik hadisə olur. Əvəzliyin təkrarlanması özündə məntiqi və poetik təfəkkürü qovuşdurur. Əvəzliyin üslubi fəallığı nəticəsində bütöv mətnin poetik mükəmməlliyinə nail olunur. Məntiqi vurğu ictimai-mənəvi aktualıq kəsb edən geniş poetik mühit formalaşdırır, “sənətkarın fərdi yaradıcılıq üslubunun özünəxas cəhətlərini əks etdirir” (10, 227). Onun bilavasitə təsiri ilə ana dilimizin ahəngi, istisi və nəfəsi hər cür qondarmaçılığı dəf edir, misralarda milli danışq dilinin koloritini gücləndirir:

*Bunu mən deyirəm,
Mən deyirəm mən!
Ancaq bu gəlirdi onun əlindən (9,
124)
Azərbaycan – sonsuz ümman, onun
Sahil qayası – mən!
Qranit, sal qayası – mən! (8, 13)*

Məntiqi vurğu altında şəxs əvəzliyinin bu cür düzümü elə poetik nizam qaydasıdır ki, bunun sayəsində fikrin bədii məzmunu, obrazlı təəssürat hiss olunacaq dərəcədə zənginləşir. Nitq atmosferi şəxs əvəzliyinin üslubi təbiətini aydınlaşdırma rolunu oynayır. Bu o deməkdir ki, başqa formada həmin məzmun təsəvvür oluna bilməz. Əks təqdirdə o, tamamilə başqa poetik mündəricənin ifadəsidir. Əvəzliliklərin bədii mətnə daxil edilməsindəki həssaslıq, sözü duymaq və mənalandırmaq səriştəsi şeirdə dəqiq ideya-estetik meyarlarla qiymətləndirilir.

Üslubi zərurət eyni əvəzliyin təkrarlanmasını tələb edir: Şeir və dil qanunlarının uyğunluğu da bundan nəşət edir.

Əvəzliliklər leksik-grammatik mənə baxımından müxtəlif olduğu kimi, bədii nitqdə işlənmə potensialı və üsulları da rəngarəngdir. Belə ki, bəzən bütöv mətn və

ya ona müəyyən parçası bir əvəzliyin təkrarı əsasında qurulursa, digər hallarda şeirin ardıcıl gələn misralarının hər biri eyni sintaktik mövqedə dayanan əvəzliyin ahəngində köklənmiş olur. Uğurlu alınarsa, bu, formalizmdən uzaq səciyyə daşıyır, üslubi effektə, poetik deyim tərzinə xidmət göstərdiyindən məziyyətli bədii dil faktı kimi qəbul olunur. Cabir Novruz "Batan buruğun xatirəsinə" adlı şeirində misra sonundakı "o" əvəzliyinin fəallığı göstərir ki, əvəzliyin epiforik şəkildə poetik ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsi ilk növbədə onun da lirik "mən" in mənəvi dünyasının, ürək çırpıntılarının emosional göstəricisi ola bilmək qüdrəti ilə bağlıdır:

*Ən uca buruqdu göy dənizdə o,
Gah qopdu fırtına, qaldı darda o,
Ancaq nə yığıldı, nə də basıldı,
Boy atdı sulara vuruşlarda o,
Dəli dalğalara ömrü yazıldı.
... Uzaq sahillərə nur payladı o,
Azan gəmiləri harayladı o. (5, 43)*

Şeirdən görüldüyü kimi, əvəzliyin aparıcı üslubi mövqeyini müəyyənləşdirən amil çox vaxt ümumi poetik quruluşun sabitliyi üzərində bərqərar olur. Bədii obrazın dolğun və sistemləşdirilmiş ifadəsində bu dəyişməzlik, yaxud da ümumi quruluşdan kənara çıxma hallarının cüziliyi belə bir müddəanı doğruldur ki, potensial obrazlılıq həm də misraların kompozisiya üslubundan, simmetrik söz düzümündən yaranır. Mətnin linqvistik tərkib və tərtibində üslubi məna istiqaməti əsas tutulur və tərənnüm obyektini poetik detallarla qələmə vermək, canlandırmaq cəhdlərinə cavab verir.

Təkrarlanan məntiqi vurğulu əvəzlilərin yaratdığı ahəngin təsiri altında, habelə ayrı-ayrı üslubi laylara aid dil vahidləri ilə daxili təmas şəraitində formalaşan obrazlı təəssürat şeirin estetik ləyaqətini təşkil edir.

Əvəzliyin bu cür fəallığı çox mühüm, təsirli ritmmelodika vasitəsinə çevrilir, poetik ovqatın tündləşdirilmə tələbinə uyğun gələn yaradıcılıq aktı ola bilər.

Bir məsələyə diqqət yetirmək yerinə düşər ki, "o" şəxs əvəzliyi qafiyələnmə prosesində olduqca passivdir və o misranın sonunda nadir hallarda işlənir. Bununla belə ayrı-ayrı üslubi məqamlarda, xüsusilə ritm quruculuğunda misilsiz mövqeyə malik olub şeirin intonasiya dinamikasını gücləndirir. Bunu biz Cabir Novruzun üslubunda daha çox müşahidə edirik. Qafiyələrdən sonra işlənməsi və bütün misraların sonunda gəlməsi onun üslubi simasını müəyyənləşdirir. Aydın görünür ki, qafiyələrdən sonra işlənən "o" şəxs əvəzliyinin səslənmə effekti və ondan yaradıcı bəhrələnmə melodik kamilliyə nail olmağın rəhnidir.

*Əsrdə, həftədə, ayda, gündə o!
Aslanın dünyaya gəlişində o!
Tülkünün dünyadan gedişində o!
Bütün hörmətləri xəlbirləyər o!
Bütün şöhrətləri xəlbirləyər o!
Bütün qiymətləri xəlbirləyər o!
Bütün nifrətləri xəlbirləyir o! (6, 68).*

Poeziya əvəzliyin bütün potensial imkanlarını nümayiş etdirir. Tamamilə təbii nitq hadisəsi kimi, şeir mətnində əvəzlilər də üslubi neytrallıqdan məhrum olur və daha çox poetik məramı xidmət edir. Bədii təfəkkürün çevikliyindən irəli gələn manevretmə qabiliyyəti əvəzliyin funksionallıq sahəsini genişləndirir və onu dilin estetik göstəricisi səviyyəsinə çatdırır. Fikrin ifadə elastikliyi mətnin linqvistik təşkilində əvəzliyin də bədii məna mükəmməlliyinə yol açır. Sözün obrazı yaratma potensialı bədii məna və mətləbin ifadə sərrastlığı üçün müxtəlif istiqamətlərdə dinamik aktualıq qazanır. İfadəlilik potensiallarının aşkarlanması əvəzliyin təkrarlanaraq bədii

mətləblə bağlılığından irəli gəlir. Əvəzliyin bilavasitə iştirakı ilə ifadə tərzinin mükəmməlliyi mövzunun, bədii məzmunun tələbləri ilə bağlanır. Başlıca yaradıcılıq uğuru kimi əvəzliyin bədii motivləşdirilmə əməliyyatının mükəmməlliyi şeirin yetkinlik əlaməti kimi qəbul edilir. O da tamamilə təbii bir haldır ki, “obrazın bədii ifadəliliyi sözlərin hansısa indiyəcən görünməmiş birliyindən deyil, konkret kontekstdə uğurlu motivləşmə istiqamətindən asılıdır” (13, 37). M.Aslanın aşağıdakı şeir fraqmentlərində olduğu kimi:

*Bizin bizi bitirən də,
Bizin bizi itirən də,
Bizi biza yetirən də,
Bir möcüzə ... “Nə deyəsən?!”* (2, 89).

*Yara dərin, dağ təhərsiz...
Biz olmadıq nə təhər biz
Biz biz olsaq Ana Təbriz
Əsarətdə olardımı?* (2, 214).

“Biz” əvəzliyi təkrarlandıqca quru səslənmə ilə yox, emosional işarələrlə bütövləşir. Əsas fikir şeir nitqini təşkil edən kəlmələrdən ibarət olsa da, “biz” əvəzliyinin yaratdığı məqsədə müvafiq ahəng bədii mətləbə bilavasitə bağlı olan ekspresivliyin yaranmasında həlledici rol oynayır.

Şeir parçalarının poetik pafosunun, bədii məntiqini açıb “biz” əvəzliyinin yeni çalarlarını kəşf etmək meyli misraların həzin, bəzən də sərt musiqi axarından güc-qüvvət alır. Nitq ahənginin axarı və sürəti, nitqin dalğalı, ahəngli tonda ifadəsi üçün “biz” əvəzliyinin təkrarlanması müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Təkrara məruz qalmış əvəzlik deyim mütənasibliyinin, məzmunu uyğun tələffüz biçimlərinin yaradılmasında iştirakçı olur. Əvəzliyin təkrarı şeir sətirlərində eyni bölgü və ölçünün yaranmasına şərait yaradır, misralar eyni və ya

yaxın qəliblərdə meydana çıxır. Əvəzlik ayrılıqda bədiilikdən uzaq olsa da, mütənasib təkrarlanma hesabına mətndə xüsusi çəkisini artırır, şeirə xoş ahəng gətirir, bədii təsir dolayı yollarla – təkrarın yaratdığı intonasiya zənginlikləri ilə meydana çıxır:

*Mən deyirəm:
Bu dünyanın ilk rəhbəri inam olub.
Mən deyirəm:
Bu dünyanın ən birinci rəncbəri inam olub.*

*Mən deyirəm:
Hər vicdanın ilk meyarı, ilk ölçüsü inam olub.*

*Mən deyirəm:
Bu dünyanın ən birinci əkinçisi inam olub.*

*Mən deyirəm:
Bu dünyanın ən birinci duz-çörəyi inam olub.*

*Mən deyirəm:
Bu dünyanın ilk gözəli, ilk mələyi inam olub.*

*Mən deyirəm:
Bu dünyanın ən birinci sərkərdəsi inam olub.*

*Mən deyirəm:
Bu dünyanın ilk silahı, ilk gülləsi inam olub.*

*Mən deyirəm:
Bu dünyanın ilk paytaxtı inam olub.*

*Mən deyirəm:
Bu dünyanın ən birinci kosmonavtı inam olub* (6, 133).

Əvəzliyin anaforik təkrarının əsasında həm məntiqi, həm də psixoloji funksiya dayanır. Əvəzliyin öz yerinə, öz işlənmə çalarına diqqət emosional və ekspressiv münasibətlərin ifadəsinə xidmət edir. Təkrar vasitəsilə müəllif əvəzliyin bütün mənalarını səfərbərliyə alır və şeiriyyət bədii təkrarın öz daxili keyfiyyətlərindən doğur. Çünki “şeir dedikdə düzgün növbə-

laşma, eyni dil elementlərinin təkrarı başa düşülür" (11, 45). Mətni melodiklik baxımından zənginləşdirən əvəzlik təkrarları da intonasiyanın mütəhərrik komponentlərini üzə çıxarır. Əvəzliyin simmetrik təkrarı intensiv üslubi vasitə kimi şeirin ahəngində xüsusi canlanma əmələ gətirir.

Əvəzliyin poetik təkrarları elə bədii mühit yarada bilir ki, orada üslubi cəhətdən neytral sözlər, hətta köməkçi nitq hissələri belə poetikləşir, ritmik parçaların formalaşmasında yaxından iştirak edir. Poetik düşüncəni poeziya dilinə məxsus ritmik dil materialları ilə faktlaşdırır. Təkrarın tənzimləyici funksiyası intonasiyanın strukturuna da müsbət təsirini göstərir.

Bədii mətnlər üzərində müşahidələrə əsasən demək olar ki, əvəzlilər sintaktik konstruksiyaların paralelliyində daha fəal iştirak edirlər. Şeir arxitektonikasının olduqca mühüm tərkib hissəsi olan sintaktik təkrarın tərkibində əvəzlilər üslubi fiqurlar doğurur, qafiyə melodiyası, poetik intonasiya ilə qovuşanda yüksək bədii keyfiyyətə malik şeir nümunəsinə çevrilir. Şeir misralarında müvazi şəkildə işlənən əvəzlilər ciddi üslubi mahiyyət daşıyır və bu üslubi əməliyyat müxtəlif linqvistik vahidlərin poetik mənalının birliyindən qidalanan obraza deyim fəndi kimi meydana çıxır. Məsələn:

*Bu təzə bənövşə, o təzə divar,
Bu təzə qurğudur, o təzə bənddir.
Bu təzə dirəkdir, o təzə tağdır,
Bu təzə zavoddur, o təzə kənddir (1,*

196).

*Çox sözüm var ürəyimcə deyildir,
Hələ dərin, hələ incə deyildir.
Nə şeirim var, fəqət hamı özümün,
Hər tamamı, natamamı özümün,
Yaxşısı da, yamanı da özümün,
Gözəli də, nöqsanı da özümün,
Güclüsü də, zəifi də özümün,*

Kobudu da, zərifi də özümün (6, 55).
Məntiqi vurğu qəbul etməklə sintaktik paralellizmlərin tərtibində fəal rol oynayan əvəzlilərin iştirakı ilə canlanan təsvirdə tələffüz, intonasiya axarı, hərəkət olduqca davamlıdır. Bu tempi ancaq təkrarlar təmin edir. Obrazdan-obraza, təsvirdən-təsvirə keçid üçün ən əlverişli deyim forması sintaktik konstruksiyaların təkrarı üzərində qərarlaşır. Məhz buna görə də söz sənətkarları bir obrazdan yeni obraza keçid üçün əvəzliyin də təkrarlandığı yeni birləşmələrə, biçimlərə və ifadə qəliblərinə üz tutur. Bu üsulun tətbiqində fikirlərin əvəzlənməsi baş verdiyi kimi, təsvir-tərənnüm obyektinə də geniş vüsət alır. Təkrarlanan formalar dəyişdikcə, əvəzlik öz sintaktik mövqeyində qalır və beləliklə, intonasiya çalarları da yeni poetik ovqata istiqamətlənir. Əvəzliyin bütün sintaktik konstruksiyalarda ifadə şablonluğu yaratsa da, söz birləşmələrinin quruluş eyniliyi zahirən dəbdəbəli olduğu kimi, daxilən də məzmunlu olur, bədii fikrin genişliyinə, poetik düşüncə dərinliyinin ifadəsinə rəvac verir. Əvəzlilərdən faydalanma orijinallığı və onun şeir sənət prinsiplərinə uyğunluğu şairin qarşısına qoyduğu estetik vəzifələri, yaradıcılıq tələblərini ödəyir. Şair misraları dilimizin daxili qanunlarına, ruhuna uyğun səsləndirir. İntonasiya tərəvəti düşüncə yeniliyindən doğur, hiss olunur ki, sintaktik struktur etibarilə eynilik təşkil edən tərkiblərin paralelliyi şeirin üslubunda və deyim tərzində poetik tərəvət əlamətlərini sıxlaşdırır. Əvəzliyin mərhələli təkrar onların bədii mahiyyət kəsb etməsinə mane olmur, əksinə, poetik mündəricənin maksimum aydınlığına xidmət edir:

*A çəmən, naxışın həmən naxışdır,
A bulud, axışın həmən axışdır.
A şimşək, çaxışın həmən çaxışdır.*

Belə yarandıq, belə varsınız (1, 128).

*Soyumağı öz yerində,
Odlanmağı öz yerində,
Bozarmağı öz yerində,
Utanmağı öz yerində,
Kobudluğu öz yerində,
Zərifliyi öz yerində,
Cəsarəti öz yerində,
Zəifliyi öz yerində (6, 129)*

Sən – yadigar, sən – müasir, sən – vətəndaş

Bakılısan, Xəzərisən, Qız qalası (7, 31).

Paralel sintaktik konstruksiyalardakı əvəzliliklərin yaratdığı lirik intonasiya daha sirayətəddici olduğundan söz sənətkarları melodiyani, vurğunu, tembri, tonu və s. öz bədii məqsədlərinə yönəldir. Tələffüzdə çevikliyin meydana çıxmasına etibarlı zəmin hazırlayan sintaktik müvazilik ritmeme-lodikanı yeni üslubi çalarla zənginləşdirir.

Vahid poetik hiss və ahənglə rabitələnen eyni quruluşlu sintaktik paralellərdə əvəzliliklər silsiləli təkrarla müəyyən estetik funksiyalı detallara çevrilir. Lirik təəssüratlar aləmini zənginləşdirmək işində əvəzliyin bütün növləri şeir poetikasına ən məzmunlu ünsürləri ola bilir. Bu sahədə mövcud olan böyük poeziya ənənələrini novatorluqla əlaqələndirmək yolu ilə həqiqi mənada şeirin emosional lirik

təhkiyəsini dinamik əhvali-ruhiyyəni daha qabarıq cizgilərlə canlandırmaq olur. Onların simmetrik düzümü üslubi cəhətdən neytrallıqdan çıxıb poetik mədəniyyətin yüksəlməsinə xidmət edən bədii vasitələr sistemində özünə əsaslı yer tutur.

ƏDƏBİYYAT

1. Arif Hüseyn. *Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, I c. Bakı, Yazıçı, 1985.*

2. Aslan Məmməd. *Bilməkdir bildiyimiz bu dünya. Bakı, Yazıçı, 1990.*

3. Azəroğlu Balaş. *Sinəm Savalan dağıdır. Bakı, Yazıçı, 1984.*

4. Hacıyev T.İ. *Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, Maarif, 1987.*

5. Novruz Cabir. *Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. I c. Bakı, Yazıçı, 1982.*

6. Novruz Cabir. *Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. II c. Bakı, Yazıçı, 1983.*

7. Qabil. *Təmizlik. Bakı, Yazıçı, 1983.*

8. Rza Xəlil. *Hara gedir bu dünya. Bakı, Yazıçı, 1983.*

9. Vahabzadə B. *Axı dünya fırlanır. Bakı, Yazıçı, 1987.*

10. Ефтьмов А.И. *О языке художественных произведений. Москва, Учпедгиз, 1954.*

11. Лотман Ю.М. *Анализ поэтического текста. Структура стиля. Москва. Искусство, 1972.*

12. Маймин Е.А. *Стихи метр//Русская литература. Москва, 1964, №3, с.108-118.*

13. Шмелев Д.Н. *Слова и образ. Москва. Наука. 1964.*

ŞAGİRD LƏRİN MƏNTİQİ TƏFƏKKÜRÜNÜN FORMALAŞMASINDA TAPMACALARIN ROLU

Arif KAZIMOV,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji
Universitetinin baş müəllimi

Açar sözlər: janr, xalq ədəbiyyatı, transliterasiya, sovet ideologiyası, seriya, təsnifat, missiya, tiraj, tərtibçilər, kütləvi nəşr, sərəncam.

Ключевые слова: жанр, народная литература, транслитерация, советская идеология, серия, классификация, миссия, тиражирование, дизайнеры, массовая публикация, декрет.

Key words: genre, folk literature, transliteration, Soviet ideology, series, classification, mission, replication, designers, mass publication, decree.

Tapmacaların yaranma tarixi çox qədimdir. Qədim yunan filosofu Aristotelin yaşadığı dövrdən üzü bəri bir çox əski mənbələrdə, yazılı abidələrin dilində, lüğətlərdə, o cümlədən bəzi dərgilərdə tapmacalar haqqında epizodik də olsa, məlumatlara rast gəlmək mümkündür. XI əsrin böyük türkoloqu M.Kaşğarlının «Divani-lüğət-it-türk» əsərində tapmacaların qəbilələr arasında «tabzuq» adı ilə yayıldığı və işlədildiyi də göstərilir.

Hazırda tapmacalar türkdilli xalqlar arasında **bilməcə** (türk), **topışmek** (öz-bək), **matal** (türkmən), **tapmaca** (Azərbaycan), Kərkük türkləri (həm **tapmaca**, həm də **bilməcə**), **uşuk** (çuvaş) və s. adları ilə tanınır. Lakin tapmaca nümunələrinin mövcudluğuna baxmayaraq, bu janrın tədqiqi və toplanması nədənsə uzun müddət diqqətdən kənar qalmışdır. Bu barədə P.Əfəndiyev yazır: «Xalq ədəbiyyatımızın janrları içərisində ən az tədqiq olunan və demək olar ki, heç öyrənilməyən tapmacalardır... XIX əsrə qədər tapmacalar toplanmamış və yazıya alınmamışdır».

Doğrudur, Azərbaycan xalq tapmacalarının toplanmasına dair biz ilk cəhdlərə məhz XIX əsrə aid olan mənbələrdə

rast gəlirik. Bunlar 1881-1889-cu illərdə Tiflis şəhərində dərc olunmuş və ayrı-ayrı nəşrlərdə Azərbaycan tapmaca nümunələrinə rast gəlinən «Qafqaz vilayətlərinin və tayfalarının təsviri üçün material məcmuəsi»dir.

Azərbaycan tapmacalarının toplanmasına məhz XIX əsrdə başlanmışdır. Azərbaycan MEA-nın Respublika Əlyazmalar fondunda saxlanılan, XVIII-XIX əsrlərə aid olan bir neçə xalq tapmaca nümunələri günümüzdə qədər gəlib çatmışdır.

Tapmacaların toplanmasında F.Köçərlinin xüsusi xidməti olmuşdur. O, 1912-ci ildə nəşr etdirdiyi «Balalara hədiyyə» kitabında bir sıra tapmaca nümunələri vermişdir (təxminən 30-a yaxın). Həmin tapmacaların çoxu sonradan nəşr olunmuş tapmacalar kitabında da öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan tapmacalarının fundamental şəkildə toplanıb nəşr edilməsi işi, əsasən, 1920-ci illərdən sonra həyata keçirilmişdir. 1928-ci ildə iki tapmacalar kitabı latın qrafikası ilə işıq üzünə görmüşdür. Həmin kitablardan birinin müəllifi folklorşünas Vəli Xulufu, digərinin müəllifi isə ədəbiyyatşünas-alim H.Zey-

nallıdır. Sonralar 1928-ci ildə H.Zeynalının Bakıda «Azərnəşr»də nəşr etdirdiyi «Azərbaycan tapmacaları» toplusu 2013-cü ildə transliterasiya edilərək AMEA-nın Fəlklor İnstitutunun Elmi Şurasının qərarı ilə «Azərbaycan fəlklorunun ilkin nəşrləri» seriyası altında yenidən çap olunmuşdur.

Sual oluna bilər ki, bir ildə iki tapmacalar kitabının dövlət tərəfindən nəşr edilməsinə səbəb nə idi? Azərbaycan fəlkloruna qayğı, yoxsa ideoloji tapşırıq? Təbii ki, bu da səbəbsiz deyildir. Xatırladaq ki, 1920-ci illərdə fəlklor nümunələrinin toplanması və nəşri birbaşa siyasi-ideoloji məsələlərin tərkib hissələrindən biri hesab olunurdu. Belə ki klassik irsi «köhnəlik qalığı», «mürtəce burjua ədəbiyyatı» adlandırılan sovet ideologiyası fəlkloru əsl «xalq ədəbiyyatı» sayaraq onun toplanmasına və nəşrinə xüsusi əhəmiyyət verirdi. Həmin dövrdə fəlklor nümunələrinin, o cümlədən, tapmacaların toplanıb nəşr edilməsinin həm müsbət, həm də mənfi cəhətləri vardı. Müsbət cəhəti o idi ki, xalq yaradıcılığı itib-batmaqdan xilas olurdu, mənfi cəhəti isə fəlklor toplamaqdan daha çox partiyanın tapşırığının yerinə yetirilməsi, yəni siyasi kompaniya kimi baxan adamların topladığı fəlklor nümunələrinin poetik keyfiyyəti əksər hallarda çox aşağı idi. Lakin ideoloji tapşırıq baxmayaraq, geniş xalq yaradıcılığının toplanması və nəşri işi V.Xuluf lu, H.Zeynalı, H.Əlizadə kimi səriştəli fəlklorşünasların öhdəsinə düşdü.

Eyni ildə nəşr olunmuş tapmacalar kitablarının hər biri özünəməxsus məziyyətləri ilə seçilirdi.

V.Xuluf lunun «Tapmacalar» kitabı Azərbaycan dramaturgiyasının banisi

M.F.Axundzadənin vəfatının 50 illiyinə ittihaf olunub. Kitabda 726 tapmaca verilmiş, sonda isə həmin tapmacaların cavabları öz əksini tapmışdır. Kitabın müqəddiməsində müəllif yazmışdır: «... tapmacanın yazılışında toplanan qəzanın (yəni – bölgənin) tələffüzündə olan xüsusiyyəti mümkün qədər saxlamağa çalışdıq. Bunun dil mütəxəssislərinə əhəmiyyəti olduğu kimi, hər qəzada öz tapmacalarını öz tələffüzündə oxuyar və başqa qəzalar da bu xüsusiyyət ilə tanış olar».

V.Xuluf lunun kitabının ən önəmli cəhətlərindən biri də o idi ki, nəinki tapmacaların dili saxtalaşdırılmamış, həmçinin nümunələr məzmun və formasına dəyişiklik edilmədən olduğu kimi verilmişdir. Müəllif hər bir tapmaca nümunəsinin sonunda topladığı rayonun, kəndin adını göstərmiş, eyni zamanda həmin bölgənin dil, ləhcə xüsusiyyətlərini eyni ilə təqdim etmişdir.

Hacıya gedənlər haç eşqinə,

Başındakı tac eşqinə,

Mana elə bir kilim gətir ki,

Nə ərişi olsun, nə arğacı.

(Bakı, Buzovna dialekti, s.60).

Aşıxdır qan ayaxlı,

Qan dutar qan ayaxlı,

Bu gün bir heqmət gördüm

Üç başlı, on ayaxlı. (Şəmkir dialekti, s.23).

O nədir ki altı daşdı, daş dəyil,

Üstü daşdı, daş dəyil,

Heyvan inən otdar

Heyvana yoldaş dəyil. (Şamaxı,

s.92).

Altı daşdı, daş dəyil,

Ustu daşdır, daş dəyil.

Yumurtadar toyuk kimi

Toyuğa yoldaş dəyil.

(Naxçıvan dialekti, s.19).

Kitabın müqəddiməsindən oxuyuruq: «...el ədəbiyyatının başqa növlərinə nisbətən tapmacaların özünün ayrıca bir xüsusiyyəti vardır. Bunun materialı daha real və daha təbiidir. Təbiətdə və həyatda nə görülsə, tapmaca da onun üzərində qurulur».

V.Xuluflu tapmacaları xalq fikrinin «matematikası» (riyaziyyatı) adlandırmışdır. Müqəddimədən o da aydın olur ki, müəllif toplanmış materialların çoxunun təbiətə aid olduğundan onları digər qruplara bölməyib əlifba sırası ilə verməyi daha münasib hesab etmişdir.

V.Xulufludan fərqli olaraq, H.Zeynallı həmin dövrdə tapmacalar haqqında Rusiya və Avropada çap olunan kitabları diqqətlə araşdırmış, onların tərtibi və mütərəqqi cəhətlərini öyrənərək öz kitabını müəyyən elmi əsaslara uyğun tərtib etmişdir. Kitaba sıra ilə 760 tapmaca daxil edilmiş və onların cavablarını kitabın sonunda vermişdir. Həmçinin müəllif kitaba böyük bir müqəddimə də yazmışdır. Burada tapmacalar haqqında deyilən fikirlərin hamısı Azərbaycan folklorşünaslığı üçün yeni idi. Müəllif tapmacaları ayrıca deyil, Azərbaycan folklorunun başqa janrları ilə, xüsusilə atalar sözü və bayatılarla sıx əlaqədə təhlil edir. Müəllif göstərir ki, tapmaca atalar sözünə, bayatıya, nağıllara nisbətən daha çox kollektivlik xüsusiyyətinə malikdir.

H.Zeynallı atalar sözləri və bayatılardan sonra tapmacaların öz əhəmiyyətinə və yayılmasına görə şifahi xalq ədəbiyyatının janrları arasında üçüncü yer tutduğunu göstərmişdir.

Çünki tapmacalarda iki tərəf olur: tapmacanın özü, bir də onun cavabı.

Kitabda tapmacalar 10 qrupa bölünmüşdür: 1. İnsan haqqında, 2. Təsərrüfat, 3. Təbiətə dair, 4. Heyvanat, 5. Nəbatat, 6. Yemək, içmək haqqında, 7.cəmiyyətə gərək yapılar və şeylər, 8. Qeyri-maddi şeylər, 9. Bilgi və ona gərək olanlar, 10. Tayfalar haqqında.

Müqəddimənin sonunda müəllif onu da qeyd edir ki, kitabda tapmacaların çoxu Bakı, Şamaxı, Göyçay ətrafından və az qismi isə Quba və Qarabağdan olan şəxslərdən toplanmışdır.

1960-cı illərdən başlayaraq Azərbaycan xalq tapmacalarının toplanıb nəşr etdirmək missiyasını mərhum folklorşünas-alim Nurəddin Seyidov yerinə yetirmişdir. Folklorşünas N.Seyidovun tapmacaların toplanması, yayılması və öyrənilməsi üzrə işini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. O, bir neçə tapmaca məcmuəsi nəşr etdirmişdir.

Müəllifin 1969-cu ildə «Gənclik» nəşriyyatında kiril qrafikası ilə nəşr olunmuş kitabında 355 tapmaca toplanmışdır. Müxtəlif mövzularda olan bu tapmacalar xalqımızın poetik təfəkkürünün, müdrikliyinin, yaradıcılıq təxəyyülünün sonsuz imkanlara malik olduğunu göstərir.

Təqdirəlayiq cəhətdir ki, kitabda toplanan tapmacaların müəyyən xronoloji ardıcılığı əsaslanır və mövzularına görə müxtəlif başlıqlar altında təsnif olunmuşdur. «Təbiət və onun hadisələri haqqında», «Bostan, tərəvəz bitkiləri haqqında», «Mədəni bitkilər haqqında», «Quşlar haqqında», «Silahlar haqqında», «Mətbuat və texnika haqqında» və s.

Cavabların hər biri tapmacanın axırında deyil, kitabın sonunda verilmişdir. Bu tərtibat fikrimizcə, faydalıdır. Çünki bu, oxucunun tapmaca ilə əlaqədar

düşünməsinə səbəb olur; belə olduqda çox vaxt oxucu cavaba baxmadan tapmacanı tapır.

Qeyd etmək lazımdır ki, kitabçaya yeni daxil edilmiş tapmacalar da bədii səviyyəsi və məzmun etibarilə xüsusi olaraq seçilir. Bütün bunlarla yanaşı, kitabçada bəzi qüsurlar da vardır. Bu, özünü orfoqrafik xətalarda daha çox göstərir. Kitabçada girişin verilməməsi də nöqsanlı cəhət hesab olunmalıdır. Tapmaca haqqında ümumi məlumat və yeni tapmacalara dair qısa şərh verilməsi yerinə düşərdi.

Tapmacalara dair sonuncu nəşr Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin «Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında» 12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamına uyğun olaraq «Şərq-Qərb» nəşriyyatı tərəfindən 25000 tirajla çap olunmuşdur.

Bu kitabda məzmun baxımından rəngarəng olmaqla, həyatın ən müxtəlif sahələri ilə bağlı, o cümlədən təbiət və təbii hadisələr, səma cisimləri, bitkilər və heyvanat aləmi, ev əşyaları, geyimlər, silahlar, bəzək şeyləri və s. haqda dəyişik mövzulu tapmaca nümunələri toplanmışdır.

Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edək ki, 1960-cı ildən üzü bəri son dövrlərə qədər nəşr olunmuş «Tapmacalar» kitablarında tərtibçilər tapmaca mətnləri üzərində işləyərək dialekt söz və ifadələri, arxaik sözləri, mətndən «təmizləyib», onları ədəbi dilə uyğunlaşdırmış, yaxud ədəbi dilə məxsus söz və ifadələrlə əvəz etmişdir. Təbii ki, bu «əməliyyat» tapmacalarımızın dilini bir çox vacib keyfiyyətlərdən (fonetik tərkibi, leksik tutumu və qrammatik quruluşu baxımından)

məhrum etmişdir. Çünki tapmacalarımızda mövcud olmuş ayrı-ayrı dialekt sözlər və ifadələr bir çox hallarda folklor dünyagörüşü ilə bağlı olur. Yəni bu sözlər tapmacalarımızda yaşayan əski dünyagörüşü özündə ifadə edir. Onların bir çoxu unudulmuş mifoloji obrazları, əşyaları, mifik anlayışları, animistik varlıqları bildirir. Tapmaca nümunələrinə «dilə ədəbiləşdirilməsi» adı altında müdaxilə əslində folklor örnəyini onun canlı koloritdən məhrum etmişdir. Son nəşrlərdə bilavasitə tapmacalarımızın dili olduğu kimi saxlanmamış, dilə süni müdaxilələr olunmuşdur.

Bütün deyilənlər rəğmən, tapmacaların toplanıb nəşr edilərək gənc nəsələ ötürülməsi onların zehninə, dərrakəsinə inkişafına təkan verir, onlarda bir tərəfdən tez qavrama, axtarılıb tapma, iti hesablaşma, hazır cavablıq qabiliyyətini sürətləndirir, digər tərəfdən elmi təsəvvür yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. P.Əfəndiyev. *Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı*. Bakı, «Maarif» nəşri, 1981, s. 104.
2. *Татарские тексты, песни, загадки, пословицы*. Тифлис: СМОМПИК, 1894, вып. 18, стр. 51-53, 62-65.
3. A.Məmmədova. *Yazılı abidələrdə tapmacalar*. Əlyazmalar xəzinəsində, V s., Bakı, 1973, s. 85-90.
4. V.Xuluflu. *Tapmacalar*. Bakı, 1928, s.7.
5. H.Zeynalli. *Azərbaycan tapmacaları*. Bakı, «Azərənşr», 1928, s.5.
6. N.Seyidov. *Tapmacalar*. Bakı, «Gənclik», 1967, s.12.
7. N.Seyidov. *Tapmacalar*. Bakı, «Gənclik», 1969, s.24.
8. N.Seyidov. *Tapmacalar*. Bakı, «Gənclik», 1971, s.36.
9. N.Seyidov. *Tapmacalar*. Bakı, «Gənclik», 2004 s.3-7.
10. F.Köçərli. «Balalara hədiyyə». 1912, s.56.

XÜLASƏ

Tapmacaların yaranma tarixi çox qədimdir. Tədqiqatçıların çoxu onun b.e.ə. IV-V əsrlərə təsadüf olduğunu qeyd edirlər. Bu tarix, təbii ki, qədim yunan filosofu Aristotelin yaşadığı dövrə aid edilir. Çünki tədqiqatçıların verdiyi məlumata görə, tapmacaya dair ilk tərif məhz Aristotelə məxsusdur. Rus və Azərbaycan folklorşünaslığında tapmacaya verilmiş həmin tərif kitabdan kitaba düşərək dövrümüzdə qədər gəlib çıxmışdır.

Azərbaycanda tapmacaların toplanmasına və nəşrinə, əsasən, XIX əsrdən başlanmışdır. 1928-ci ildə iki tapmacalar kitabı (V.Xuluflu «Tapmacalar», H.Zeynalli «Azərbaycan tapmacaları») nəşr olunmuşdur. Həmin kitabların hər birinin özünəməxsus spesifik xüsusiyyətləri vardır. 1960-cı ildən başlayaraq tapmacaların toplanıb nəşr olunması missiyasını mərhum filologiya elmləri namizədi Nurəddin Seyidov uğurla yerinə yetirmişdir. Son tapmacalar kitabı isə dövlət başçısının sərəncamına əsasən, latin qrafikası ilə 2004-cü ildə nəşr olunmuşdur.

РЕЗЮМЕ**Об истории собирания и издания загадок**

История головоломок очень древняя. Большинство исследователей отмечают, что они относятся к IV-V вв. Это тот период, в котором жил древнегреческий философ Аристотель. Потому что первое определение головоломки принадлежит Аристотелю. Эта похвала, данная русскому и азербайджанскому фольклору перекачиваясь от одной книги к другому дошло до наших

дней.

Сбор и публикация головоломок в Азербайджане началось, в основном, в XIX веке. В 1928 году были опубликованы две головоломки (В. Хулуфлу «Головоломки», Х.Зейналлы «Азербайджанские головоломки»). Каждая из этих книг имеют специфические особенности. С 1960 года миссия издания головоломок успешно выполнял кандидат филологических наук Нуреддин Сеидов. Книга последних головоломок была опубликована в 2004 году латинским шрифтом.

SUMMARY**On the history of collecting and publishing puzzles**

The history of puzzles is very ancient. Most researchers note that they belong to the IV-V centuries. This is the period in which the ancient Greek philosopher Aristotle lived. Because the first definition of the puzzle belongs to Aristotle. This praise given to Russian and Azerbaijani folklore, pumping from one book to another, has come down to our days.

The collection and publication of puzzles in Azerbaijan began, in the main, in the XIX century. In 1928, two puzzles were published (V. Hulufli "Puzzles", H. Zeynalli "Azerbaijani puzzles"). Each of these books has specific features. Since 1960, Nudreddin Seyidov, Candidate of Philological Sciences, successfully carried out the mission of publishing puzzles. The book of the latest puzzles was published in 2004 in Latin script.

QOŞA SÖZLƏRİN ÜSLUB İMKANLARI

Aida SALAHOVA,

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Azərbaycan dili kafedrasının dosenti

Bədii əsərlərin ideyası, məqsəd və qayəsi ilə yanaşı, onun dil xüsusiyyətləri də cazibədar bir estetik aləmdir. Bədii əsərin məzmunu onun canıdır, dil bu cana həyat verən, onu oxucuya çatdıran, gözündə gözəlləşdirən əsas amildir. Bədii əsərdə hər bir sözü yerli-yerində işlətmək, onu ideya xətti ilə, mətləblə, bədii həqiqətlə bağlamaq yazıçının ustalığını, onun dilə yaradıcı, səmərəli münasibətini bildirir. Belə bir cəhət İ.Əfəndiyevin romanlarının söz materialı üçün daha xarakterikdir. Məsələn, “Söyüdlü arx” romanındaki güney və quzey sözlərinin əks mənəliyi ilə həyat tərzini etibarlı ilə bir-birinin əksi olan iki kənd (qışlaq) qarşı-qarşıya qoyulur. Adı ilkin mənasında gün, günəş sözü ilə bağlı olan Güney qışlaqdakı həyat, Quzey qışlaqdakından fərqlənir. Güney qışlaqda elektrik işığı da, su da var, camaatın güzəranı da yaxşıdır. Quzey qışlaqda isə bunların heç biri yoxdur. Belə sözləri mənimsəyib işlətmək, onlardan ictimai hadisələri mənalandırmaq üçün istifadə etmək ciddi söz duyğusunun nəticəsidir. Yaxud “Söyüdlü arx” birləşməsi oxucunun gözü qarşısında kənd həyatının canlı bir tablosunu yaratmırmı?

“...Günün bu isti vaxtında, Söyüdlü arx cazibədar bir sərinlik və tərəvət vəd edirdi. Mən eyvandan düşüb onun qırağına getdim və kölgədə bitmiş cavan çayırıların üstündə oturaraq ayaqlarımı suya salladım. Söyüdlü arxın təması ipək kəlağayı kimi xəfif və yumşaq idi. Baş-başa vermiş söyüdlərin altı ilə sakit-sakit axan suyun üzərində təyyarəyəbənzər bənövüş böcək-

lər uçuşur, yaşıl yarpızlara qonurdular. Yarpızlar onların ağırlığına davam gətirməyərək əyilib suya dəyir və aramsız titrəşirdi”.

Ədib burda həyatı, mənzərəni o qədər sadə və təbii boyalarsız təsvir etmişdir ki, elə bil sənət əsərini yox, canlı həyatı müşahidə edirsən.

İ.Əfəndiyevin dili çox sadə, şirin və eyni zamanda söz ehtiyatına görə zəngindir. Onun əsərlərində mənası oxucu üçün aydın olmayan sözlərə rast gəlmək çətindir. Bu, bir tərəfdən yazıçının gözəl və zəngin ana dilimizin söz xəzinəsindən bacarıqla istifadə etməsi ilə bağlıdır, digər tərəfdən Azərbaycan ədəbi dilinin bu günkü yüksək inkişaf səviyyəsi ilə əlaqədardır. Əlbəttə, bədii əsərdəki hadisələr, xarakterlər, obrazlar müxtəlif olduğu kimi, onun dilinin lüğəti də zəngin və tükənməz olur. Çünki hər bir hadisəni, xarakteri və vəziyyəti ifadə etmək üçün ən dəqiq və ifadəli sözləri seçmək lazımdır. Bu zaman dilin inikas tipikləşdirmə, fərdiləşdirmə imkanları və qüdrəti meydana çıxır. Bəzən yazıçı əsərində dilalekt sözləri, artıq işləklidən çıxmış arxaizmlər də işlədir və onları öz niyyətinə, üslubuna tabe edir. Məsələn, “Söyüdlü arx” romanındaki “Yallı” rəqsini ifa edənlər belə təsvir edilir:

“Ayaqlarında yüngül məs, başlarında qıyqac qoyulmuş gümüşü papaq, əyinlərində uzun atlas arxalığ, vəznəli çuxa, bellərində kiçik xəncər olan səkkiz nəfər boylu-buxunlu, incə, şivərə gərdənli qəşəng oğlan qol-qola tutuşub, musiqinin cəsur ahənginə uyğun oynadıqca babalarını artıq bir nağıl olmuş həyatı gözləri-

mizin qarşısında canlanır". (Seç. əsərləri, I cild s. 410-411)

Babalarımızın nağıla çevrilmiş həyatının təsviri üçün bu mətndə işlənən bir çox söz və ifadələrin bəziləri artıq işləklidən çıxmışdır. Lakin babalarımızı xatırlayanda və təsvir edəndə bu sözlərsiz keçinmək istəməyən yazıçı onların vasitəsi ilə dilini daha da zənginləşdirir.

Beləliklə, bədii ədəbiyyatda obrazları, təsvir olunan obyektləri, hadisələri özünəməxsus əlamət və keyfiyyətləri ilə oxucuya çatdırmaq üçün müasir ədəbi dil baxımından "kənar", qeyri-fəal" görünən söz və ifadələrdən də öz üslubu çərçivəsindən istifadə edir. Belə bir meyl İlyas Əfəndiyevin bədii əsərlərinin dilinə, üslubi səliyyəsinə zərər gətirməyərək onu daha da zənginləşdirir, estetik, cəhətdən əlvanlaşdırır.

Ədibin romanlarının sözdən istifadə xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən göstərmək lazımdır ki, yazıçı bir qayda olaraq romanlarını surətlərin dilindən istifadə üsulu ilə yazdığına görə müəllif təhkiyəsi, eyni zamanda, obrazların təhkiyəsidir. Müəllifin təhkiyəsi obrazların təhkiyəsi şəkilində olduğu üçün romanların dilində, canlı danışq dilinin ünsürləri özünü aydın üslubi sistem şəkilində göstərir. Digər tərəfdən də canlı danışq ünsürləri surətlərin nitqində özünü göstərir, xarakterlərin tipikləşdirilməsinə şərait yaradır.

Nəsr əsərləri üzərindəki müşahidələr göstərir ki, İ.Əfəndiyevin lüğət tərkibində canlı danışqğa xas olan sözlərdən həmişə geniş şəkildə istifadə olunmuşdur. Sənətkar ümumxalq dilinin, canlı danışq dilinin bütün dərinliyinə varmış, bu dilin zəngin xüsusiyyətlərini həm təhkiyəsində, həm də surətlərin danışqğında ustalıqla işlətməmişdir. Belə bir cəhət, məsələn, qoşa sözlərin işlənməsində aydın şəkildə gözə çarpır.

Müəllifin elə cümləsini tapmaq çətindir ki, bir və ya bir neçə qoşa söz işlənməsin. Qoşa sözlər isə mətni nəqlə çevirir:

"Adil çay-çörəyini yeyib-işdikdən sonra "Qaz-69" a əyləşib işinə getdi. "Doğrudanmı Adil heç nə görüb hiss etmir?" Zehnimdən cavabı özümə də aydın olmayan bir sual keçdi və mən ev-eşiyi yığışdırıb, xörəyi asaraq körpüyə getdim. Körpüsəlanlar mənə şən səs-küylə qarşıladılar (K., s. 237). Atam yox idi. Anam da fəhlə adam idi. İşdən yorğun-argın qayıdıb balaca, doğma evimizin min cür dərdi-səri ilə məşğul olurdu... (Dayd s. 279) Ev-eşik, qapı-baca çiçək kimi tərtemiz və sərin idi (K,s, 257) Soyuq qılınc kimi kəsirdi...Düz-dünya qar idi (Dayd, s 52) Yazda-yayda yer üzünün ən nadir gülləri, çiçəkləri ilə bəzənən, lalələri günəş işığında alışıb-yanan bu gədik, qışda qəzəblənmiş pələngə dönürdü. (DAYD., s. 53); Həmişə olduğu kimi, bu dəfə də mən qabaqda gedirdim. Hamı mənəmə ayaqlaşmalı idi. Mən isə eniş-yoxuş, dərtəpə bilməyib uçurdum... – "bir az yavaş sürsənə. Görmürsən yer-yurd şüşə kimi buz bağlayıb?" (CBH., "Azərbaycan" jurnalı 1976, № 10, s. 30); Güllübəyim xala bu otaqlardan birinə taxıl, ayın-oyun yığıb, o birində də olurdu (CBH., "Azərbaycan" jurnalı 1976, № 10, s. 31); Daş qurtarandan sonra yenə də yedilər-işdilər o biri otaqda biş-düşlə məşğul olan Gülnisə xala gəlib Çıraq dayıya xoş gəldin elədi (DAYD., s 195); Mən gələndən bəri onların evindən dava-şavanın əskik olmadığını Ağabəyimdən eşitmişdim (S.A., s.137).

Canlı danışqğa, ümumən xalq dilinə qəlbən bağlı və vurğun olan yazıçıların əsərlərində üslub və təbiilik yaradan qoşa sözlərə meyl hiss olunur. "Çay-çörək", "ev-eşik", "səs-küy", "dərd-sər", "qapı-baca", "düz-dünya", "yaz-yay", "biş-düş"

“dava-şava”, “açıq-saçıqlıq”, “qız-gəlin” kimi qoşa sözlər yazıçı təhkiyəsində işlənmişdir. Təhkiyə dilində bu cür sözlərdən istifadə mətnə, əsərə bədiiilik, aydınlıq, axıcılıq gətirir, fikir genişliyinə nail olmağa daha çox imkan verir.

Surətlərin danışıqında da qoşa işlənən sözlərin müəyyən üslubi keyfiyyətləri üzə çıxır. Müəllif surətlərin nitqində belə sözləri işlətməklə deyəcəyi fikri, söyləyəcəyi əhvalatı, göstərəcəyi vəziyyəti daha dolğun, əhatəli, təsirli verməyə nail olur. Məsələn:

–“Deyir ata-anasını, əslini-kökünü tanımırıq. Nə yuvanın quşu olduğunu bilmirik. (DAYD, s, 216); Sonra mənə müraciətlə soruşdu: -Yerin, yurdun rahatdırımı? (DAYD, s, 123); Elə bu fikrin təsiri altında qız dedi: -Artıq arıxana düzəltmək lazımdır. Yaxşı bal verər. Düz-dünya çiçəkdir. (DAYD, s, 276); - Bu qiyamətdə o gədikləri maşın qalxıb-enə bilməz, -deyə bayaq etiraz eləyən kəndli əlini pəncərədən görünən qarlı dağlara tərəf uzatdı. –Düz-dünya buz bağlayıb” (DAYD, s, 36);

Yazıçının təsvir elədiyi həyat materialını tam mənada bilməli, varlığın ən qaranlıq, anlaşılmaz nöqtələrini belə öz ecazkar qələmi ilə işıqlandırmağı bacarmalıdır. Belə bir sənətkarlıq işinin öhdəsindən cəsarətlə gələn görkəmli sənətkar İ.Əfəndiyevin bədii nəsrində bir çox qabarıq seçilən bədii-üslubi məziyyətlər diqqəti cəlb edir. Bunlardan yazıçının əsərlərində işlənən qoşa təyin epitetlər xüsusən əhəmiyyətlidir. Bu cür sözlər əsasən yaxın mənalı olmaqla, bir növ sinonim cərgə təsiri bağışlayır. Bəhs olunan məsələyə, hadisəyə, vəziyyətə ən çox yazıçı qiymətini, surət münasibətini bildirir, keyfiyyət, əlamət tamlığı, çoxcəhətlilik yaradır;

“Deyirlər buldozerçinin özü kimi boylu-buxunlu, gözəl bacısı da Gəncədə

Kənd Təsərrüfatı İnstitutunu bitirib (K., s. 239);... yerli zootexnik var idi. İkimizdən birimiz qalmalı idik. Xahiş elədim mənə dəyişsənlər. O, evli-əşikli adam idi. (DAYD, s, 14); Sarıköynək əlavə etdi: Gül kimi təmiz-tarıq, ağayana arvaddı, özü də bizi o qədər çox istəyir ki... (SBH, “Azərbaycan” jurnalı, 1976, №10 s,7); Satenik Ayrapetovna axırıncı sözü elə səmimi dedi ki, elə bil onun özü də dünyanın dərdsiz-qəmsiz və xoşbəxt adamı idi. (K., s 257)

“Boylu-buxunlu”, “evli-əşikli”, “təmiz-tarıq”, “dərdsiz-qəmsiz” qoşa təyin epitetləri özünəməxsus üslubu çalar kəsb edir. Belə ki, “təmiz-tarıq” ifadəsi “gül kimi”; “boylu-buxunlu”, “buldozerçinin özü kimi boylu-buxunlu, gözəl”, “dərdsiz-qəmsiz” dünyanın ən dərdsiz-qəmsiz və xoşbəxt” müqayisə mənalı birləşmələri ilə işlənilib personajlarındakı paklıq, eyibsizlik və s. kimi sifətlərin dəqiq əks etdirilməsini təmin edir.

Bəzən qoşa təyin-epitetin birinci tərəfi felii bağlama, ikinci tərəfi isə hərəkət mənalı sözlə ifadə olunur, müəyyən məhdudiyət, kəmiyyət bildirmək üçün canlı danışıqı xatırladan ifadə yaradılır.

“Yoldaş Adil, olub-qalan taxtanı sizə verdik. Bir az səbr eləyin”. (K., s 245)

Əsərdəki hadisə və proseslərin bu və ya digər əlamətini bildiren sözlər ayrılıqdakı mənalardan fərqli olaraq düşdüyü mətn mühitində yeni üslubi çalar kəsb edərək təbii səslənir, canlı danışıqğa xas ovqat, ruh yaradır.

“-Necə lazım deyil?” –Soltan acıqla cavab verdi. Naçalnik burdan-bura bizimlə məsləhətləşə bilməzdi? (K.,s.253)

“Orda-burda dalbadal ildırım çaxıb meşəni və dərələri işıqlandırır. (K.,s.291)

“Orda-burda” sözləri konkret məzmun bildirməklə “Ətrafda” sözünü qismən

əvəz edə bilirsə, sonuncu sözdə ümumilik məzmunu güclüdür.

“Biz haray-həşirlə heyvanları o taya qovduqca sel də güclənirdi”. (SBH., “Azərbaycan” jurnalı, 1976, №10, s.18).

Burada yazıçı vəziyyətin çətinləşdiyini, böyük təhlükə gözləndiyini təsvir etmək üçün təhkiyəsində təkcə “harayla” yaxud “həşirlə” işlətsəydi, məna, məzmun cümlədəki kimi dolğun çıxmazdı. Müəllif “haray-həşirlə” zərfini mətnə gətirməklə heyvanların narahatlıq, təşviş doğuran səs-küylə, həm də cəld, əl-ayağa düşməklə qovulmasını göstərmək istəmişdir. Başqa misal:

“Sərvər hələm-hələm hirsələnməzdi, hirsələnəndə isə üzünü görmə. (SBH., “Azərbaycan” jurnalı, 1976, №11, s. 39); Külək hərdəm-hərdəm qarı sovurduğu üçün bu işıqlar tez-tez gözdən itir, sonra yenə də qatı qaranlıq içindən zahir olurdu” (DAYD, s.9)

Adətən “o” və “bu” işarə əvəzlilikləri danışmaq dilində “müəyyən vaxtdan bəri”, ondan sonra” mənalarını ifadə edib, uğurlu bir deyim təsiri bağışlayır. Ədib belə deyim və birləşmələri surətin danışığında ustalıqla, yerli-yerində ekspressiv məqamda işlədir:

“İndi odu-budu halı özündə deyil” (SA.,s.66)

Müəllif real həyat lövhələrini, təbiət təsvirlərini, kənd həyatı və məişəti mən-zərələrini yaratdığı, canlandırdığı kimi, personajın nitqinə, surətlərin özünəməxsus savad, anlaq dərəcəsinə xas olan bir tərzdə danışdırılmasına da xüsusi əhəmiyyət verir. Məsələn, rayon icraiyyə komitəsinin sədri

Hümmət Qərənfil bacıya belə müraciət edir:

“-Ay dayıdostu, elə hey durna kimi o yana, bu yana süzürsən, gəlib otursana” (SA., s.53).

Xalq arasında dayı arvadına “dayı-dostu” deyilir, bunu yazıçı yerində işlətməklə zərif üslubi effekt yaradır. Müəllifin başqa bir qəhrəmanı Səriyyənin dilində isə “əmidostu” sözünə rast gəlirik.

“-Səltənət əmidostum bağdadır?-. Mən özümü yaxın göstərmək məqsədilə qəsdən Səltənət xanım əvəzinə “Səltənət əmidostu dedim...” (K.,s.293)

Bundan başqa müəllif canlı danışmaq dilindən özündən böyüyə hörmət, kiçiyə nəvaziş, qayğıkeşlik, əzizləmə məzmunu bildirən sözlərdən istifadə edir. Yeri gəldikdə yerli danışığa məxsus sözlər surət nitqində çox sərrast işlədilir və həmin sözlər asanlıqla anlaşılır.

ƏDƏBİYYAT

1. Kamil Vəliyev. Azərbaycan dilinin poetik sintaksisi. ADU, 1981, s. 12-13.
2. Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər) Bakı, 1972, s. 62.
3. Azərbaycan dilinin qrammatikası. II hissə. Azərbaycan EA nəşriyyatı. Bakı, 1959, s. 278.
4. Десницкая А.Б. диалектные формы устной речи хролов историй языка Л.,1970, стр. 70.
5. Жирмунский В.И., Зарифов Х.Т. Узбекское народное георический эпос. М.1947 стр.428.
6. Иванова И.П., Михайлова М.В. Структуре многокомпонентных обращени в русского фольклора. Петрозаводск, 1979 стр. 53-59.

NATIQLIK HAQQINDA FRAQMENTAL DÜŞÜNCƏLƏRİMİZ

Vaqif QURBANOV,
pedaqogika üzrə elmlər doktoru

O şey ki bizlərə lap aşikardır,
Onda da gizli bir xəzinə vardır.
Nizami Gəncəvi

Açar sözlər: natiqlik, başlıca amil, maraq, çatdırmaq, ümumiləşdirmə, keyfiyyət, nəticə, biliyin qiymətləndirilməsi, son nəticə.

Ключевые слова: ораторство, главный фактор, интерес, довести, обобщения, качество, результат, оценка знаний, окончательная результат.

Key words: Oratory, basic factor, interest, to generalize, deliver, quality, result, valuing of the knowledge, last word

Bu mövzuya giriş məqsədilə dillərdə dastan olan belə bir məlum fikirlə başlayaq: "Söz nitqin əsasıdır".

Bəs sözün gücü, qüdrəti nədədir? sualına hər kəs cavab verə bilməz. Deməli, natiqlər sözə qiymət verməyi bacaran insanlardır. N.Gəncəvi sözü "gözəllik", M.Füzuli "şəhanə inci", S.Vurğun "dahilərin eşqi" adlandırmışdır. M.Ə.Sabir "Söz" şeirində sözü "göylərin günəşi" adlandırır. O yazır ki, söz həqiqət nurudur və zərrələr öz ziyasını sözdən alır. İnsanlıq aləminin gülşəninə mənəvi sənəyi feyz, xeyir- bərəkət gətirir. Söz fikrin ildırımını, qəlbin parıltısını, xəyalın işığıdır. Həmin fikir nəzmlə belə səslənir:

Ey söz, nola, dersəm sənə xürşudisəməvat,

Səndən alıyor nuri-ziyayi həmə səməvat.

Bir nuri- həqiqətsən, edib həqq səni nazil

Ki, nəqş edəsən aləmi- nasutə füyuzat
(2, s. 53)

Hər bir xalqın öz qəhrəman övladları - iğid oğul və qızları olduğu kimi, onların içərisində iti zehni, parlaq nitqi və dərin zəka-

sı ilə parlayanları da var. Azərbaycan xalqının tarixində A.Bakıxanov, M.F.Axundzadə, Ə.Hüseynzadə, M.Ə.Rəsulzadə, N.Nərimanov M.Rəfili, Ə.Sultanlı, Ş.Qurbanov fenomen natiqlər sayılırlar.

XX əsrdə Azərbaycan səmasında Heydər Əliyev ulduzu parlamış və xalqın üzərinə şəfəq saçmışdır. Ulu öndər tarixə həm də hikmət xəzinəsi saçan parlaq nitqi ilə düşmüşdür. "Mədəniyyəti yüksək olan xalq həmişə inkişaf edəcək", "Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir" (1) deyən o böyük azərbaycanlı öz zamanəsinin görkəmli natiqlərini heyrətdə qoyan aydın bir dillə danışırdı. O, müdrik qərarları ilə yanaşı, dünya natiqliyinə parlaq nitqi, habelə dilin keşiyində duran bənzərsiz şəxsiyyət və böyük mütəfəkkir kimi düşmüşdür.

Ulu öndər siyasi və hüquqi natiqlikdə Allah vergisi idi. Onun nitqində polad kimi möhkəm məntiq vardı. Alimlərimiz öz çıxışlarında ulu öndərin nitqinin akademik səviyyəsindən necə bəhrələndiklərindən həvəslə danışırlar...

Akademik natiqlik tələbələr, magistr-

lər, müəllimlər, alimlər qarşısında elmi üslubda səslənən və özünəməxsus cəhətləri ilə xarakterizə olunan məharətli nitq növüdür.

Akademik natiqlikdə mövzu və problem sırf elmi arqumentlərin sayəsində analitik təfəkkürün məhsuluna çevrilir. Odur ki, alim – natiq adını doğrultmaqdan ötrü humanitar və planetar düşüncə tərzinə yiyələnməklə yanaşı, nitq normalarının düzgünlük, dəqiqlik, aydınlıq, səlislik, məntiqilik, yığcamlıq, orijinalıq, ifadəlilik və s. kimi amillər kompleksini öz məharət arsenalına daxil etməlidir [5, s.79].

Başlıca amillər kompleksini nəzərdən keçirək:

1. Akademik natiqin hər bir elmə (təbiət, texniki, humanitar) məxsus ümumi cəhətlərə, o cümlədən fəlsəfəyə bələd olması təbiidir. Çünki bu cəhət onun funksiooloji vəzifəsinə daxildir.

Bizə elə gəlir ki, elm sahəsindən və ixtisasından asılı olmayaraq, alim fəlsəfi anlayışlardan dürüst şəkildə baş çıxarmalıdır. Böyük yunan filosofu Aristotel 335-ci ildə “Ritorika” kitabını yazana qədər “Kateqoriyalar”, “Estetika”, “Etika”, “Poetika” və s. kitablarını yazmışdı. Bizim bu gün haqqında danışdığımız akademik natiqliyin də fəlsəfəsini şərh etməkdən ötrü üzümüzü ya gərək Aristotel əsərlərinə və yaxud da onun ideya ardıcıllarının (İbn Sina, Bəhmənyar, Tusi) idrak nəzəriyyəsinə çevirək [6, s. 80].

2. Metodologiyani həm idrakın, həm də təlimin əsası, dəyərləndirmə və şərh etmə meyarı hesab edirlər. Aydın ideya istiqaməti, yolu olan alimlər metodoloqlar adlanırlar. Metodoloq alim öz nitqinə fəlsəfi aspektdən qiymət verməklə başlayır. Onun nitqində müvafiq mövzunun fəlsəfi əsasları xüsusi mövzuya çevrilir.

Son bir neçə ildə bu məsələ ali

təhsildə xeyli aktuallaşmış. Misal üçün, institut, universitet və s. strukturlardan təkmilləşməyə və yaxud da ixtisasartırmaya göndərilən müdavimlər tələb edirlər ki, onların qarşısında ideya generatorları, animatorları və moderatorları çıxış etsinlər. Dəvət olunan alimlər humanitar elmlərdə aparıcı nəzəriyyələrin tarixi təkamülü və cəmiyyətin inkişafında, alimlərin rolu, Azərbaycan alimlərinin dünya elmində mövqeyi, idrakın və təlimin metodlarından istifadə, yaxud da modern təfəkkürün nəticələri - Milli Təhsil Konsepsiyası (Milli Kurikulum), interaktiv və integrativ təlim və s. barədə problemli mühazirə söyləsinlər. Kibernetik və tarixçi natiqlər öz mühazirələrini XXI əsrin tələbi ilə elmi idarəetmə və tətbiqetmə elminin strukturuna uyğun qursunlar.

Dilçi natiqin mövzusu əgər konkret olaraq “dillərin zənginləşməsi”dirsə, o, mütləq fəlsəfi ümumiləşdirmələrini müvafiq tezislər üzərində quraraq deməlidir. Ədəbi dilin zənginləşməsi ünsiyyətin dinamik xarakter alması hesabına baş verir. Yəni bir dil öz mövcud sözlərindən istifadə ilə dinamik inkişafa çevrilirsə, bu onun artma, çoxalma, yenisini yaratma imkanlarını zənginləşdirir.

3. İxtisasartırma kurslarında filoloq dilçi natiqi bütün elm və ya fənn sahəsindən olan müəllimlər maraqla dinləmək istəyirlər. Son illərin müşahidələri göstərir ki, təkmilləşdirmə kurslarında dinlənəcək mühazirələr müdavimlərin rəyi əsasında proqramlaşır. Müdavimlər öz rəylərində daha çox Nizami Cəfərov, Rafael Hüseynov, İsa Həbibbəyli, İlqar Fəhmi kimi alimlərdən filoloji nitqlər dinləmək istəyirlər. Çünki onların öz mühazirələrini interaktiv formalarda və məzmununda debat, diskussiya- dialoq metodları əsasında qurmaları, xüsusən də alimlərə fikir söyləməyə, məsə-

ləyə münasibət bildirməyə imkan yaratmaları ali təhsil müəssisələrindən gələn alimləri xüsusilə razı salır.

Müasir natiqin məharəti təhlil olunan məsələ ətrafında deyilənləri ümumiləşdirmə qabiliyyəti ilə ölçülür. Bu cəhət nəinki akademik mühazirələrə, eyni zamanda orta, orta ixtisas və ali təhsildə müəllimin şərhinə də aiddir.

Parlaq nitq sahiblərindən mühazirələrə ciddi hazırlıq tələb olunur. Misal üçün, alim-natiq əgər humanitar ixtisaslıdırsa, mühazirələrində dəqiq elmlərdən danışarkən ehtiyatlı olmalı, hökmlərində, mülahizələrində diletant təsəvvürü yaratmamalıdır.

Ərəb-fars dillərini incəliklərinə qədər bilməyən, yalnız eşitdiklərinə əsasən hökm verən alimin dəfələrlə fakt qarşısında qoyulduqlarının şahidi olmuşuq. Belə vəziyyətə düşməmək üçün natiqin dəqiqlik prinsipinə əməl etməsi tələb olunur. Bu prinsip düzgünlük, dəqiqlik norması kimi akademik natiqlikdə xüsusilə gözlənilməlidir.

Eyni zamanda siyasətşünas, dilşünas və ya hüquqşünas ixtisaslı akademik natiqlərə də haşiyəyə çıxmalarında, improvizələrində uzunçuluq etməmək tövsiyə olunur. Üslubu dəyişməklə dinləyicidə improvizə ilə maraq yaratmaq istəyən natiq boşboğaz yunan natiqlərinin tarixi səhvlərini təkrar etməməlidir. Görkəmli natiq Şıxəli Qurbanov deyirdi ki, yunan–Roma natiqləri Demosfen, Sisserondan hüquq və siyasət natiqliyini öyrənək, ancaq dinləyiciyə məlum olan, qulaqları deşən şablon xarakterli frazalar işlətməyi yox.

4. Dahi Nizaminin dövründə də məlum deyənlərə münasibət sərt olmuşdur. Şair “məlum deməkdən kimə fayda var?” hikmətini bu məqsədlə yazmışdır.

Təkrarlar standartların yaranması və

ənənəyə çevrilməsidir. Odur ki, alim-natiq hər il öz nitqini eyni cür qurursa, öz fənni və ya oxuduğu mühazirə mövzusu barədə dərinədən düşünmürsə, necə deyərlər, yerində sayır; beləliklə, bakalavrdə dediklərini magistraturada da təkrar edir. Bu, yolverilməzdir. Akademik natiqlikdə dahi Nizaminin elmlə bağlı hikmətlərindən (biologiyaya, astronomiyaya, fizikaya, riyaziyyata dair aforizmlərindən sübut məqsədilə) istifadə edilməlidir.

“Öyrənmək, öyrənmək, yenə də öyrənmək” – deyən humanitar düşüncə sahibləri dilindən, dinindən, milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, bəşəriyyətə məxsus zəka sahibləridir. Onların peyğəmbərcəsinə söylədikləri insanları yeni-yeni anlayışlarla silahlandırmışdır. Bu mənada dərslərdə Aristotel, Platon, Sokrat, İbn-Sina, Nəsirəddin Tusi, Şeyx Sədi, Nizami Gəncəvi və başqa görkəmli şəxsiyyətlərdən gətirilən sitatlar və ya iqtibaslar nitqi məzmunlu etməlidir.

Əlbəttə, akademik natiqin öz dinləyiciləri qarşısında yaradıcılığından dəm vurmaı (o nə qədər böyük alim olsa belə) həssas dinləyicini razı salmır. AMEA-nın müxbir üzvü N. Cəfərov demişkən: “Akademik natiq elmdən danışmalıdır, özündən yox”.

Yeri gəlmişkən, burada Nizami müəllimlə bu barədə keçirdiyimiz söhbəti xatırlatmaq yerinə düşərdi:

V.Q.: Nizami müəllim, Siz Azərbaycan dilindən, Heydər Əliyevin dil siyasətindən danışdınız, iqtibaslar etdiniz, şərhlər verdiniz, lakin kitablarınızın adını çəkmədiniz.

N.C.: Mən Tofiq Hacıyevin, Ağamusa Axundovun, Rafael Hüseynovun yazdıqlarını dedim, ulu öndərin dil siyasətinin ideya istiqamətlərinə ümumiləşmiş qiymət verməyə çalışdım.

V.Q.: Ona görə də müdavimlər Sizi dinləmək istədilər. Öz müəllimləriniz olan Mircəlal Paşayev və Muxtar Hüseynzadənin qətiyyətli çıxışlarından, eyni zamanda son dərəcə təvazökarlıqlarından həm yazır, həm də danışırınsınız. Bunlar mənim ürəyimdən xəbər verir.

Ancaq heç də bütün alimlər öz müəllimlərindən danışmırlar. Özlərindən danışirlar. Kitablarını tərifləyir, orada qaldırdıqları məsələni kəşfə bərabər yenilik hesab edirlər.

N.C.: -Təəssüf ki...

V.Q.:Rafiq Əliyev də heç vaxt özündən danışmadı. Lütvi Zadədən danışdı. İdarəetmə elmindən danışdı. Çingiz Abdullayev detektiv romanlarından danışdı, özündən yox.

N.C.: Elə də olmalıdır. Bilirsinizmi, müəllim-natiq alimliyi ilə fəxr etməli deyil; çünki onun da bilmədikləri çox olur. O, daima müdriklərdən öyrənməyi tövsiyə etməli və dahi Füzulini nümunə göstərməlidir. Füzuli deyirdi: "İlahi, könlümə hər elmdən bir pay ver, bilirsən ki, mənim könlüm müəllimdir, mənəm tifli-dəbistani" [4, s.193].

Yaxud dahi şair hikməti, həqiqəti, müəmmarı öyrənməyə can atmağın vacibliyini hamıya məsləhət görür və deyirdi:

Güman etmə hər hikmətdən xəbərdar idi Əflatun,

Həqiqət elmdən agah alim sanma sən Loğmanı [5, s.184].

V.Q.: Akademik natiqlikdə hər bir müddəə, hər bir mülahizə, hər bir hökmün əsasında idrakın qanunları dayanmalıdır.

Natiqin özünə gün kimi aydın olmayan fikirləri, əslinə müvafiq olmayaraq şərh etməsi yolverilməzdir. Alimlərimiz dahi Füzulinin humanitar qayəli fikirlərini çox vaxt öz bildikləri kimi şərh edərək elmi səhvlərə yol verirlər. Onlar Füzulinin "Söz" qəzəlinin ikinci beytini səhv izah

edirlər:

Artıran söz qədrini sidq ilə qədrin artırar

Kim, nə miqdar olsa, əhlin eylər ol miqdar söz.

Burada "kim" sözünün əvəzlik deyil, bağlayıcı olduğunu göstərmək fikri daha düzgün çatdırılmasını təmin etmiş olur.

Görkəmli ədəbiyyatşünas alim M.Əsgərov bu beytin şərhini belə verir: "Çünki söz nə qədər qiymətli olsa, bir o qədər əhlinin (yəni onu danışığında işlədənin) qiymətini və hörmətini artırar" [3, s.88].

N.C.: Nitqdə diferensiasiya olunanlar inteqrasiya edilərək ümumiləşdirilməlidir. Akademik natiqlikdə dilin fəlsəfəsinin materialist, idealist və yaxud da metafizikcəsinə yozumlarına da bələdlik vacib şərtidir. Məsələyə sofist və ya monist baxışlar antik yunan filosoflarının nəzəriyyələrində var. Odur ki, akademik natiqdən müntəzəm mütləq əsasında dərin düşünmə tələb edilir. Qədim dövrlərdə bütün məlum elmlər fəlsəfə elmindən ehtiva olunardı. Eyni zamanda, ana dili dilin qayda-qanunlarına və bu dildə yaradılan ədəbiyyata birlikdə deyilərmiş. Əslində elə indi də elə olmalıdır. Ana dili deyəndə biz gərək dilimizi və ədəbiyyatımızı birlikdə nəzərdə tutaq. Ədəbiyyat dilin ifadə formasıdır. Eyni zamanda bu günün natiqliyində başlıca istiqamət ideya istiqaməti olmalıdır. Filoloq da, tarixçi də, filosoflar da öz elmi mülahizələrində gənclərə vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq çağırışları ilə müraciət etməli, onlara böyük Cavidin bu sözlərini inamla xatırlamaladı:

*Gücsüz tanrıdansa güclü qəhrəman,
Hörmətə, təzimə layiq hər zaman!*

V.Q.: Mühazirə metodikası interaktiv aparılmalıdır. Halbuki çox vaxt bu, belə olmur. Bu prosesdə müəllim fəal olursa, tələbə qeyri-fəal qalır. Müəllim elmi

hökmlərini mənbələrə, məxəzlərə, mülahizələrə, ideyalara istinadən deyil, kitabdan köçürdükləri əsasında vermiş olur.

Konkret desək, “Qarabağ problemi ilə üz-üzə” mövzusunda mühazirənin motivasiyası və aparılması ardıcılığı belə olmalıdır:

1. Psixoloji ovqat yaradılır və mövzu dinləyicidən alınır;

2. Mövzudan irəli gələn əsas ideya müəyyənləşdirilir;

3. İdraki suallarla mühazirədə toxunulacaq “açar” məsələlər göstərilir (Azərbaycan torpaqları, mübarizə əhval-ruhiyyəsi, Qarabağ düyünü, ümidin əsgərlərimizə olması, komandana inam və s.)

4. Tələbələrə qeydlər götürmək və sual vermək hüquqları xatırladılır;

5. Sual-cavab dəqiqəsi keçirilir (bunlar əks-əlaqə istiqamətində qurula bilər) və s. [5, s.84] və mövzu ilə bağlı açıqlanmış məsələlər (məzmun) ümumiləşdirilir.

Qeyd edək ki, bu yol müəllimin (natiqin) elmi potensialını da, səriştəsini də göstərir, tələbələrin dinləyib-anlama, dərk etmə, sual vermə, söhbətə qoşulma mədəniyyətini də təkmilləşdirmiş olar. Yeri gəlmişkən, Qərb təhsilində mühazirə metodologiyası məhz belə qurulur.

Rusiya Federasiyası lisey, gimnaziya, seminariya, kollec və s. təhsil müəssisələrində akademik mühazirələr keçiriləndən, eyni zamanda alimlərin öz metodikalarından, inkişafetdirici və tərbiyəedici innovasiyalardan istifadə etdiklərindən «Народное образование» jurnalının nömrələrində silsilə yazılar dərc olunur.

Təhsil Nazirliyi ali təhsil müəssisələrindən elmi-metodik ideyaları öyrənilən ümumiləşdirən akademik mərkəz kimi daha çox istifadə etməli, akademik dərslər keçirməlidir. Bu kimi tədbirlər də televiziyanın “Mədəniyyət” kanalı ilə nümayiş etdirilməlidir. Çünki gələcəyin alim natiqləri, yəni müəllim-natiqlər bu yolla təkmilləşmiş və ixtisaslaşmış olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Heydər Əliyev dil haqqında və Heydər Əliyevin dili. Bakı, “Elm”, 1998.

2. M.Ə. Sabir, *Hophopnamə. II cild. Şərq-Qərb*, Bakı, 2004.

3. Əsgərov M. *Natiqlik sənətinin əsasları*. “Maarif”, 1985.

4. Əhmədov Ş. *Mühazirəçilik məharəti, natiqlik sənəti*. Bakı, “Gənclik”, 1985.

5. Məhəmməd Füzuli. “*Heyrət, ey büt*”, Gənclik, Bakı, 1989.

6. V.Qurbanov. *Natiqlikdə başlıca amillər*. Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun “Xəbərləri”, “Müəllim” nəşriyyatı., Bakı, 2008, səh. 79-83.

РЕЗЮМЕ

Фрагментарные мысли о риторике

В статье конкретно раскрываются все комплексы требований, относящиеся к этому виду ораторства, поднимаются вопросы, высказываются мнения и предлагаются конкретные направления для улучшения преподавания в институте.

SUMMARY

Fragmented thoughts about rhetoric

In this (article) all complexes of requirements concerning to this kind of speaking are particularly opened, questions rise, opinions express and concrete directions in this area improvement of teaching in institute are offered.

XALQ PEDAQOGİKASININ TƏDQIQI MƏSƏLƏLƏRİ "AZƏRBAYCAN MƏKTƏBİ" NİN VƏ ONUN ƏLAVƏLƏRİNİN MÜSTƏVİSİNDƏ

Elnarə MƏMMƏDOVA,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru,
ADPU-nun elmlər doktoru hazırlığı üzrə dissertantı,
Azərbaycan Jurnalistlər Birliyinin üzvü

Məqalədə Azərbaycanda xalq pedaqogikası və onun tədqiqinə başlandığı XX əsrin 60-70-ci illərində "Azərbaycan məktəbi" və onun əlavələrində dərc olunmuş elmi-pedaqoji məqalələrdən, xalq pedaqogikasının mütərəqqi ideyalarının, ənənə və müasirliyin nəzərə alınması şərti ilə onun pedaqoji fikrimizin inkişafına müsbət təsirindən bəhs edilir. Bu sahədə professor Əliheydər Həşimovun danılmaz xidmətlərindən ayrıca danışılır və onun "Azərbaycan məktəbi"ndə dərc olunmuş məqalələrinə istinad olunur.

Açar sözlər: pedaqogika, formalaşma, tərbiyə, folklor, nağıl, milli adət-ənənələrimiz, dərslik

Ключевые слова: педагогика, формирование, воспитание, фольклор, сказки, национальные традиции, учебник.

Key words: pedagogy, formation, education, folklore, songs, national traditions, textbook.

Azərbaycanda pedaqoji fikrin formalaşmasında xalq pedaqogikasının rolu danılmazdır. Elmi pedaqogikanın çox qədim və zəngin mənbəyini təşkil edən xalq pedaqogikasının yaradıcısı xalqın özü olmuşdur. Akademik pedaqogikanın "qızıl fondu"nu təşkil edən xalq pedaqogikası milyonlar üçün tərbiyə məktəbidir. Xalq yaradıcılığı ilə sıx bağlı olan ilk pedaqoji fikirlər özünün ən qiymətli ideyalarını şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində - atalar sözlərində, zərb məsəllərdə, tapmacalarda, laylalarda, nağıl və dastanlarda tapmışdır. Xalq pedaqogikası nümunələri ilə tanış olan oxucu belə bir qənaətə gəlir ki, el ədəbiyyatı xalqın, millətin mənəvi güzgüsüdür. Bu nümunələrdə xalqın fikir və amalı, istedad və kamal dərəcəsi əks olunmuşdur. Ən mütərəqqi əxlaqi nümunələrə malik olan Azərbaycan xalqının adət və ənənələri çox zəngindir. Onlar da

əsasən, xalq yaradıcılığında öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan pedaqoji fikrinin salnaməsi və təbliğçisi olan "Azərbaycan məktəbi" jurnalında xalq pedaqogikasının ən mühüm məsələləri: obyekt, mənbələri, üsulları, əsasları və habelə tərbiyənin ayrı-ayrı hissələri haqqında xalqımızın tarixi boyu irəli sürdüyü fikir və mülahizələrdən bəhs edən dəyərli məqalələr dərc olunmuşdur. Bu məqalələr oxucuları keçmiş mütərəqqi irsi ilə tanış etməklə yanaşı həmçinin keçmiş və indiki müsbət irsi, fikri və ideyaları dərinlən öyrənmək və yaradıcılıqla inkişaf etdirmək məqsədini daşmışdır. Bu baxımdan yanaşdıqda "Nağıllar, atalar sözləri və s. digər xalqlar da olduğu kimi Azərbaycan xalqının da ilk pedaqoji məhsuludur", -deyən professor Ə.Seyidovun nə qədər haqlı olduğu bir daha təsdiq olunur.

Azərbaycan xalq pedaqogikası Azərbaycanda pedaqogika elminin inkişafı üçün münbit zəmin, zəngin qida mənbəyi olmuş, ona əsl orijinallıq və özgürlük gətirmişdir (F.Rüstəmov).

"Azərbaycan məktəbi"ndə xalqın bu müdriklik çeşməsinə yüksək qiymət verilmişdir. "Xalq pedaqogikası – sözün geniş mənasında tərbiyə məfhumuna daxil olan məsələlər üzrə zəhmətkeş kütlələrin əsrlər uzununu yaratdığı biliklərin, baxış, fikir, ideya, əməli təcrübə, qayda-qanun, adət və ənənələrin məcmusudur" ("Azərbaycan məktəbi", 1970, №2).

Aydındır ki, Azərbaycan pedaqoji fikrinin münbit zəmini olan şifahi xalq yaradıcılığı nəsildən-nəslə hazır şəkildə deyil, yeni variantlarda gəlib çatır. Onların ən dəyərliləri uzunömürlü olur, başqa bir qismi isə unudulur. Bu nümunələr ancaq yazıya alındıqdan sonra sabitlik qazanır. Azərbaycanda şifahi xalq yaradıcılığı materiallarının toplanması və öyrənilməsi yazılı ədəbi nümunələrdən çox sonra başlanmışdır. Bu barədə "Azərbaycan məktəbi"ndə oxuyuruq: 1870-1880-ci illərdə Qori Seminariyası tələbələrinin təşəbbüsü ilə "Kafkaz" qəzetində və "Qafqaz ərazisini və xalqlarını təsvir edən materiallar məcmuəsi"ndə yerli əhalinin həyatına, məişətinə, tarixinə, etnoqrafiyasına, folkloruna, adət və ənənələrinə dair toplanmış materiallar dərc olunmuşdur. Burada Azərbaycan xalqının nağıl, dastan, tapmaca, atalar sözləri, adət-ənənələri üzrə onlarca yazı-məqalə dərc edilmişdir (Yenə orada, 1970, №2). Orada həm də bir daha qeyd edilirdi ki, Azərbaycanın məşhur pedaqoqlarının dərsliklərində də bu materiallardan istifadə olunmuşdur. Həmin yazıda bu dərsliklər haqqında çox dəqiq məlumat verilmişdir. Dəfələrlə qeyd olunduğu kimi, bunlar xalqın mənəvi dünyasının məhsuludur. Azərbaycan xalqının

müxtəlif zamanlarda yaratdığı şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri ilk dəfə təxminən XV-XVI əsrlərdə yazıya alınmışdır. Azərbaycan folklorşünaslıq elmi formalaşmağa bu əsrdən başlamışdır. Həmin məqalədə bu yola nəzər salınmış və ilk növbədə onları yazıya alan dərsliklərin adları da göstərilmişdir: "A.O.Çernyayevskinin, "Vətən dili" (I hissə), A.O.Çernyayevskinin və S.Vəlibəyovun "Vətən dili" (II hissə) kitabları, Rəşid bəy Əfəndiyevin "Uşaq bağçası" və "Bəsirətül-ətfal" (1901) adlı dərslikləri, sonralar F.Ağzadə, A.Şaiq, S.S.Axundov, M.Mahmudbəyovun "Üçüncü il" adlı dərslər kitabları, N.Nərimanovun "Самоучител татарского языка для русских" və s. bu kimi kitabları, həmçinin F.Köçərlinin 1912-ci ildə çap edilmiş "Balalara hədiyyə" və Gəncə müəllimlərindən C.Cuvarlı ilə R.Əfəndiyevin "Parok çap" (1915) adlı kitabçaları isə demək olar ki, başdan ayağa folklor nümunələrindən (xırda hekayələrdən, nağıllardan, nəğmələrdən, oyun qaydalarından, sayaçı sözlərdən, məsəllərdən, atalar sözlərindən, tapmaca və yanıltmaclardan) ibarətdir". (Yenə orada).

Bu nümunələri birər-birər təhlil edən məqalə müəllifi professor Ə.Həşimov onların faydalılığını qeyd edir və göstərirdi ki, yazıya düzgün və düşünülməli yüzlərlə nümunələr pedaqoji ədəbiyyatda istifadə olunduqca insanların nitqinin zənginləşdirilməsinə, pedaqoji fikir və ideyalarla xalqın tanış edilməsinə xidmət etmişdir.

"Azərbaycan məktəbi" jurnalında və onun əlavələrində professor Ə.Həşimovun xalq ədəbiyyatına dair "Azərbaycan xalq nağıllarının və atalar sözlərinin təlim-tərbiyəvi əhəmiyyəti" (1954, №40), "Azərbaycan xalq nağılları və atalar sözlərinin tədrisində şagirdlərin əqli tərbiyəsi məsələləri" ("Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi", 1957, №1), "Şagirdlərin estetik

tərbiyəsi ilə ciddi məşğul olmalı" ("Azərbaycan məktəbi", 1959, №2), "Xalq müəllimi, görkəmli pedaqoq". (Yenə orada, 1966, №9), "Pedaqogika tarixinin tədqiqində mühüm bir mərhələ haqqında" (Yenə orada, 1968, №4), "Xalq pedaqogikası məktəb dərslərinə". (Yenə orada, 1970, №2), "Xalq tərbiyəsinin bəzi üsulları haqqında". (Yenə orada, 1970, №8), "Nəsillərin tərbiyə məktəbi və mənəvi qida mənbəyi", ("İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə", 1974, №1), "Xalqımızın pedaqoji irsinə məhəbbət" ("Azərbaycan məktəbi", 1975, №7), "Əmək tərbiyəsi və peşə oriyentasiyası ilə əlaqədar xalq fikirləri" ("Əmək və politexnik təlim", 1977, №4), "Sağlamlıq haqqında xalq fikirləri" ("Məktəbdə fiziki tərbiyə", 1977, №10), "Tərbiyənin üsul və vasitələri haqqında xalq fikirləri" ("Azərbaycan məktəbi", 1977, №12), "Təlim metodikasının təkmilləşdirilməsinin bir istiqaməti haqqında" ("Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi", 1978, №2), "Xalqın tərbiyə sahəsindəki tarixi irsinin əhəmiyyəti və məktəblilərə öyrədilməsi" ("Azərbaycan məktəbi", 1978, №5), "Xalq pedaqogikası" ("İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə", 1979, №1), "Pedaqoji irsimizin tədrisinə qayğı ilə yanaşmaq" ("Azərbaycan məktəbi", 1984, №2), "S.Vurğun və xalq pedaqogikası". (Yenə orada, 1988, №3), "Xalq hikməti və hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi" ("Məktəbdə bədən tərbiyəsi", 1989, №2), "Şagirdlərin əmək tərbiyəsində xalq hikmətindən istifadə" (Əmək və politexnik təlim, 1989, №6) məqalələri dərc olunmuşdur. Bu məqalələrin müəllifi professor Ə.Həşimov 1991-ci ildən sonra da "Azərbaycan məktəbi" ilə əməkdaşlığını davam etdirmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, xalq pedaqogikası materiallarının toplanması işləri və öyrənilməsi sahəsində sovet dövründə

də pedaqoji mətbuatda bir sıra əhəmiyyətli fikirlər öz ifadəsini tapmışdır. "Azərbaycan məktəbi"ndə öz sələflərinin bu məsələyə münasibəti öz əksini belə tapmışdır. "Respublikamızda Sovet hakimiyyətinin ilk illərindən etibarən bir çox elm ocaqları (məsələn, Azərbaycan Tədqiq və Təəbbü Cəmiyyəti, SSRİ E.A Zaqafqaziya filialı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, Respublika Yazıçılar İttifaqı, nəşriyyat idarələri, xalq yaradıcılığı evləri, jurnallar ("Revolyusiya və kultura", "Şərq qadını", "Azərbaycan qadını", "Yeni məktəb", "Azərbaycan məktəbi"), qəzetlər ("Kommunist", "Yeni yol", "Gənc işçi", "Azərbaycan gəncləri", "Ədəbiyyat", "Ədəbiyyat və İncəsənət", "Kommunist maarifi" – "Müəllim qəzeti", "Azərbaycan müəllimi" və s.) müəllimlər, yazıçılar səyyahlar və xüsusi təşkil edilmiş ekspedisiyalar böyük fəallıq göstərmişlər" (Yenə orada). Bu əsərlər sonrakı illərdə daha geniş vüsət almışdır.

Ötən əsrin 30-cu illərində Repressiya dalğası Bəkir Çobanzadə, Salman Mümtaz Hənəfi Zeynallı, Xəlil Fikrət, İsmayıl Hikmət, Nazim Əfəndi və b. folklorşünas tədqiqatçıların başının üstündə əsdi. Bu basqıya yüksək elmi hazırlığa və intellektual sahib olan mütəxəssislər də məruz qaldılar. Əlbəttə, belə şəraitdə, sonrakı 20 il ərzində xalq pedaqogikasına dair əldə edilmiş materiallara əsaslanmaq mümkün olmadı. Bu materialları yazıya almağa qadağa qoyuldu. Ona görə də, Azərbaycanda xalq pedaqogikasının tədqiqi və tərəqqisinə yalnız 20 il sonra başlamaq imkanı yarandı. Konkret desək, xalq pedaqogikasına da istiqamət vermək mümkün oldu. Təsadüfi deyildir ki, 60-70-ci illərdə xalq pedaqogikasının mahiyyətinin üzə çıxarılması ilə bağlı tədqiqatlar genişləndi. Bu da təsadüfi deyildir. Xalq yaradıcılığı nümunələri digər xalqlarda olduğu kimi, Azərbaycan xalq

pedaqogikasının ilk müjdəçisi kimi çıxış etdi. Konstantin Dmitriyeviç Uşinski deyirdi: "Xalq pedaqoji dühası ilə heç nə yarışa bilməz". Bunu genişləndirən Əhməd Neyidovun fikrinə desək, nağıllar, atalar sözləri və s. digər xalqlarda olduğu kimi, Azərbaycan xalqının da hər şeydən əvvəl ilk pedaqoji məhsulu olmuşdur" (21).

"Azərbaycan məktəbi"ndə dərc olunan məqalələrdə xalq yaradıcılığına dair qiymətli fikirlər oxucuların nəzərinə çatdırılırdı. O məqalələrdə qiymətli sözlərlə dolu xalq yaradıcılığı nümunələri lazımı səviyyədə qiymətləndirilirdi. "Xalq ədəbiyyatı və məktəb" adlı məqalədə deyilirdi: "Böyük bir tarixə malik, zəngin mədəni irsə, dünya miqyasında məşhur sənətkarlar yetirən ədəbiyyata malik olan Azərbaycan xalqının şifahi ədəbiyyatı da çox əlvan və zəngindir. Böyük qəhrəmanlıq dastanlarımız, ən böyük xalqların nağılları ilə müqayisə ediləcək nağıllarımız, az və sadə sözlə çox və dərin fikir ifadə edən bayatılarımız, dərin fəlsəfəli, hikmətli atalar sözlərimiz vardır" ("Azərbaycan məktəbi", 1947, № 1).

Azərbaycan elmi pedaqogikasının tərkib hissəsi olan xalq pedaqogikasına dair araşdırmalar sahəsində professor Əliheydər Həşimovun xidmətləri xüsusilə danılmazdır. Müasirlərinin dediyi kimi, o bu sahədə məktəb yaratmışdır. Akademik H.Əhmədovun sözləri ilə desək, "o həm bu sahənin ilk sınavçısı, həm də generalıdır". Onun xalq pedaqogikasına dair kitabları və məqalələri də bunu təsdiq edir. Böyük alimin bir sıra fundamental tədqiqatları, o cümlədən "Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında tərbiyəvi fikirlər" (1958), "Azərbaycan xalq pedaqogikasından mühazirələr" (1967), "Azərbaycan xalq pedaqogikasının ümumi əsasları və xüsusiyyətləri haqqında" (1968), "Azərbaycan xalq pedaqogikasından iki mühazirə"

(1969), "Azərbaycan xalq pedaqogikasının bəzi məsələləri" (1970), "Xalq pedaqogikasında tərbiyənin üsul və vasitələri" (1980), "Azərbaycan pedaqogikasının əsasları" (1985), "Pedaqogika nümunələrinin tədrisində xalq hikmətlərindən istifadə" (1991) və b. əsərləri ilə yanaşı silsilə məqalələri də bu sahədə elmi fikrin formalaşmasına təkan vermişdir.

O haqlı olaraq belə hesab edirdi ki, "Respublikamızda pedaqogika elmi, təhsil, təlim və tərbiyə ilə, ilk növbədə, məhz xalqın həmin sahədəki tarixi irsi hesabına təkmilləşdirilmişdir, pedaqoji tərəqqi, məktəb işinin yaxşılaşdırılması və elmi pedaqogikanın inkişafı xeyli dərəcədə onun məhz xalq pedaqogikasından yaradıcılıqla faydalanma miqyasından asılıdır. Hər iki pedaqogikadakı tərbiyə, fikir və ideyaların sintezi elmin, təlim-tərbiyə işinin irəliləməsinə yalnız kömək, həm də əhəmiyyətli kömək göstərə bilər" ("Azərbaycan müəllimi", 6 iyun 1933).

Professor Ə.Həşimovun dəyərli məqalələri də bu sahədə əhəmiyyətli rol oynamışdır. Görkəmli tədqiqatçının bu sahədəki tədqiqatları, ilk növbədə, "Azərbaycan məktəbi"nin səhifələrində işıq üzü görmüş və bunların təsiri ilə xalq pedaqogikasına dair yeni araşdırmalar meydana gəlmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, xalq pedaqogikasına dair "Azərbaycan məktəbi"ndə dərc olunan bu səpkidəki məqalələr içərisində professor Ə.Həşimovun məqalələri xüsusilə fərqlənirdi. Bu yazıları ilə o özünü xalq pedaqogikasının görkəmli nəzəriyyəçisi kimi tanıtmışdır. Bu baxımdan onun "Azərbaycan məktəbi"ndə xalq pedaqogikasına dair məqalələr içərisində "Xalqın tərbiyə sahəsindəki tarixi irsinin əhəmiyyəti və məktəblərdə dəyərləndirilməsi" məqaləsi daha çox diqqət cəlb edir (1978, №5). Mənəvi sərvətlərimizdən biri kimi xalqın tərbiyə sahəsindəki irsinin dün-

yanın ən qabaqcıl pedaqoqları tərəfindən yüksək qiymətləndirildiyindən bəhs edən müəllif qeyd edir ki, bu sahənin yaradılmasında ayrı-ayrı görkəmli şəxsiyyətlərin, pedaqoqların xidməti böyük olsa da, həlledici rol xalqın özünə məxsusdur. O fikrini əsaslandırmaq üçün Uşinskiyə istinad edir. Böyük pedaqoqun fikrincə, müəllim, şəxsiyyət "nə qədər inkişaf etmiş olsa da, fitrətən nə qədər zəngin istedadla malik olsa da, böyük xalq dühası qarşısında hədsiz dərəcədə aşağı durur". Bu fikirlər Y.A.Komenski, İ.H.Pestalossi, L.N.Tolstoy və başqalarının da əsərlərində öz ifadəsini tapmışdır. "Analıq məktəbi" əsərinin müəllifi Y.A.Komenski qeyd edirdi ki, bu əsər məhz zəhmət adamlarının ailə tərbiyəsi sahəsindəki təcrübəsi əsasında işlənmişdir. Məşhur İsveç pedaqoqu Pestalossi də özünün məşhur pedaqoji əsərlərini isveç xalqının tərbiyə sahəsindəki təcrübəsindən götürmüşdür. Məqalə müəllifi Uşinskinin xalq nağıllarına dair fikrini xatırladaraq böyük pedaqoqun: "Bu xalq pedaqogikasının ilk və parlaq təcrübəsidir və mənim qənaətimə görə, bu məsələdə heç kəs xalqın pedaqoji dühası ilə bəhsə girişə bilməz", - sözləri ilə tam razılaşmadığını bildirir. Bu məqalədə klassiklərdən gətirilən sitatların çox əhəmiyyətli olduğunu nəzərə alaraq onların bəzilərini olduğu kimi veririk:

-Xalqın öz tərəfindən yaradılmış və xalqilik əsasında qurulan tərbiyə mücərrəd ideyalar və başqa xalqlardan alınmış ideyalar üzərində qurulmuş ən yaxşı tərbiyə sistemlərində olmayan tərbiyəvi qüvvəyə malik olur. Yalnız xalq tərbiyəsi xalq inkişafının tarixi prosesində canlı üzvdür (K.D.Uşinski).

-Xalq ədəbiyyatı bir güzgüdür ki, onda xalqın həyatı, bütün səciyyəvi cəhətləri özünəməxsus əlamətlərində əks olunur (V.Q.Belinski).

-Şifahi ədəbiyyat xalqın ağılının, xarakterinin, inamının və təbiətə baxışının inikasidir (N.A.Dobrolyubov).

-Bizim hər bir məsələmizdə nə qədər dərin və incə məna vardır. Onlar nə qədər gözəl, nə qədər qiymətlidir (A.S.Puşkin).

-El ədəbiyyatı xalqın mənəvi simasının təməlini qoymuş və möhkəmləndirmişdir, onun tarixi yaddaşdır, ruhunun bayram libasıdır (A.N.Tolstoy);

-Xalq əfsanələrinə soyuq bir nəzərlə baxan yazıçılar unudurlar ki, əfsanələr xalq dühasının məhsuludur. Hər əfsanədə xalqın şüur və zövqü, onun gələcəyə olan inamı və arzuları əks olunmuşdur ki, onların bir çoxu indi də arzu olaraq qalır (S.Vurğun);

-Xalqın keçdiyi dövrləri öyrənmək üçün ilk vasitə və ən doğru bir tərcümən varsa, -onun dillərdə dastanlar, mahnılar, tapmacalar, nağıllar və ilaxır kimi dolayan el ədəbiyyatıdır (C.Cabbarlı);

-Dildən-dilə düşən, getdikcə büllurlaşan xalq yaradıcılığı kainat qədər genişdir (S.H.Rəhimov);

-Xalq sənətinin keçmiş parlaq incilərini yeni nəsillərə çatdırmaq elmi və tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir, bunlar gənclərin sağlam, düzgün tərbiyə almasına kömək edir (M.Ə.İbrahimov);

Xalq pedaqogikasının tədqiqi və öyrənilməsi Azərbaycanda pedaqoji fikrin inkişaf tarixinin öyrənilməsinə kömək etməklə bərabər, ölkədə keyfiyyətə başqı mərhələyə keçən təhsil sistemini yen məzmunla zənginləşdirməyə xidmət edir. Bu gün ölkəmizdə qəbul olunan bütün direktiv və proqram sənədlərdə yetkin nəslin əqli, əxlaqi və mənəvi normalarına yiyələnməyin zəruriliyi dəfələrlə qeyd olunur. Aydın ki, xalq pedaqogikası akademik pedaqogikanın mühüm komponentlərində birini təşkil edir. Xalq pedaqogikasının dərinədən öyrənilməsi təhsil alanlarda elmi pedaqoji fikrin inkişaf tarixi haqqında aydın

təsəvvürə malik olmağa da imkan yaradır. Alimlərin haqlı olaraq dediyi kimi, hələ müasir mənada pedaqoji elmlərin olmadığı vaxtlarda da insan davranışı haqqında normalar mövcud olmuşdur. İndiki nəslin də tarix boyu xalq yaradıcılığında vəsf edilən nəcib keyfiyyətlərə də yiyələnməsi vacibdir. Gənc nəsil həm də tarixi qəhrəmanlıq ruhunda tərbiyə edilməlidir. Ona görə də məktəblərin proqramlarına xalq pedaqogikasının nümunələri daxil edilir. Bu məsələyə “Azərbaycan məktəbi”ndə də münasibət bildirilmişdir: “Sovet məktəbinin ilk illərində tədris proqramlarında və dərs kitablarında xalq pedaqogikası yadigarlarına verilən yer təminedicisi deyildi. Lakin 1930-cu illərdən etibarən tədris proqramlarında və buna müvafiq olaraq “Ana dili”, “Ədəbi qiraət”, “Ədəbiyyat” dərsliklərində və “Ədəbiyyat müntəxəbatı”nda xalqın pedaqoji təfəkkür məhsullarına bir qədər geniş yer verilməyə başlandı” (1978, № 5).

Beləliklə də, 30-cu illərdən başlayaraq dərsliklərdə və proqramlarda xalq təfəkkürünün məhsullarına layiqli yer verilməyə diqqət yetirilmişdir. Təcrübə göstərirdi ki, ideyalarını özündə yaşadan folklor materiallarına geniş meydan veriləndə xalq pedaqogikası üçün mümkün xalq yaradıcılığına yalnız filololoji baxımdan deyil, həm də pedaqoji baxımdan yanaşılmalıdır. Çünki şifahi xalq yaradıcılığının materialları xalq kütlələrinin tərbiyəvi adət-ənənələri tarix boyu olduğu kimi, yeni insanın tərbiyəsində də mühüm rol oynayır. Ölkəmizdə xalq pedaqogikası akademik pedaqogika ilə paralel fəaliyyət göstərir. Kamil insan yetişdirmək sahəsindəki məqsədə çatmaq işində onlar bir-birindən faydalanır, birbirinə əriş-argac olur. Akademik pedaqogika xalq pedaqogikasından bir mənbə, vasitə kimi istifadə etməklə daha da qüdrətli olur (1978, № 5).

“Azərbaycan məktəbi”ndə bir daha qeyd edilirdi ki, müasir pedaqoji məsələlərin həllində xalq pedaqogikasından, xalq müdrikliyinin mənbəyi olan bu materialardan xalq müdrikliyindən mənbə və silah kimi istifadə etmək müasir pedaqogikanın, məktəb və müəssisələrin əsas vəzifələrindən biri olmalıdır. (1978, № 5).

Ona görə də, dərsliklərdə bu məsələlərə ciddi fikir verilməsi mətbuatın diqqətindən kənar qalmırdı. “Azərbaycan məktəbi”ndə dərc olunan (1966, № 1) “Orta məktəblərimizin ədəbiyyat dərslikləri haqqında” adlı məqalədə də bu məsələ qabarıq şəkildə qoyulmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, 19-30-cu illərdən başlayaraq dərsliklər dövlət nəzarətindən kənar qalmırdı. 1936-cı ildə ədəbiyyat dərsliklərinin müəlliflərinin siyahısı ölkə başçısı M.C.Bağirov tərəfindən təsdiq edilmişdir. Bir qədər sonra, yəni 50-60-cı illərdə çap olunmuş dərsliklərin müəllifləri olan H.Arashlı (IX sinif), F.Qasımzadə və M.C.Cəfərov (X sinif), C.X.Hacıyev və M.A.Dadaşzadə (X-XI siniflər) dövrünün ən tanınmış alimləri idi. Bu dərsliklərdə məqsəd ədəbi irsin başlanğıcı və xalq yaradıcılığının qolu və ayrı-ayrı dövrlərini təşkil edən klassik sənətkarların yaradıcılığı yüksək elmi-nəzəri səviyyədə təhlil, şərh edilərək, böyüməkdə olan nəsle çatdırılmalı idi. Artıq xalq pedaqogikası məktəb təhsil sistemində öz layiqli yerini tutmaqda idi.

Azərbaycan pedaqoji fikrində o da qeyd olunmuşdur ki, keçmiş nəsillər, xüsusən məktəb və akademiya üzü görməyən, pedaqoji mühazirə eşitməyən, ailədə, məişət işlərində, əmək prosesində, taytuşları və başqaları ilə ünsiyyət prosesində tərbiyə olunmuş, özlərinin “pedaqogikasını” yaratmış, övladları, uşaq və gəncləri “böyüdüb” ərsəyə çatdırmışdır. Ayrı-ayrı dövrlərin və xalqların klassik pedaqoqları

da müvafiq tərbiyə sistemlərini yaradaraq ilk növbədə məhz xalqın pedaqoji dühasına, tərbiyə sahəsindəki təcrübəsinə, adət və ənənəsinə, bir sözlə, xalq pedaqogikasına əsaslanmışlar (19).

Milli zəmin üzərində qurulmuş dövrdə pedaqogika elmi və məktəb sahəsində köklü dəyişikliklər xalq pedaqogikası ilə elmi pedaqogika və müasir məktəb təcrübəsinin əlaqəsinin öyrənilməsində də ciddi tələblər qoydu. Pedaqoji mətbuatda XX əsrin sonlarında xalq pedaqogikası ilə elmi pedaqogikanın əlaqəsi məsələsinə toxunulur, bir sıra problemlərin yenidən öyrənilməsi məsələləri qaldırılırdı. Bu problemlər əsasən aşağıdakılar idi: Xalq pedaqogikası hansı məsələlərdən bəhs edir, bu pedaqogikanın məzmunu hansı qaynaqlarda öz əksini tapmışdır? Xalq pedaqogikası ilə elmi pedaqogika və müasir məktəb tərbiyəsi arasındakı əlaqə necədir? Bu əlaqənin möhkəmləndirilməsi elmə, gənc nəslin təlim-tərbiyəsinə nə verər və bunun üçün hansı istiqamətlərdə iş görülməli, tədqiqatlar aparılmalı, kitab və məqalələr yazılmalıdır? ("Azərbaycan müəllimi" qəzeti, 1993, 6 iyun).

XX əsrdəki tədqiqatlar müəyyən etmişdi ki, xalq pedaqogikasının məzmununu xalq kütlələrinin pedaqoji bilikləri və tərbiyəvi təcrübəsi təşkil edir. "Xalq pedaqogikasında nəsillərin yaratdığı müsbət ənənələr, irs, fikir və ideyalar əks olunmuşdur; onlar da zənginləşə-zənginləşə, cilalana-cilalana qərinələrdən-qərinələrə keçib, gələcək nəsillər üçün də xalqın enerjisinin qüdrətli mənbəyinə çevrilir. Bulaq damcılardan, çaylar bulaqlardan, dənizlər isə çaylardan əmələ gəlmiş kimi, gələcəyin dolğun məzmunlu pedaqogikası da tərbiyə sahəsində ayrı-ayrı xalqların irsindəki qabaqcıl ideya, fikir və təcrübənin xeyli qismi isə məlum olduğu

kimi, folklor materiallarında, el ədəbiyyatının ayrı-ayrı nümunələrində istifadə edilmişdir ("Azərbaycan məktəbi", 1968, № 4).

Bu fikirlərin müəllifi professor Ə.Həşimov rus klassik pedaqoqları K.D.Uşinskiyə, professor Y.N.Medinskiyə, professor N.A.Konstantinova və V.Y.Struminskiyə istinad edərək, qeyd edirdi ki, xalqın pedaqoji ideyalarının əksər qismi ilk dəfə şifahi ədəbiyyatda, folklor materiallarında ifadə olunmuşdur. Ona görə də, xalq yaradıcılığı materiallarını araşdırmaq çox vacib məsələdir.

Y.N.Medinski "Pedaqogika tarixi" dərsliyində yazırdı ki, xalq pedaqogikası öz ifadəsini xalq yaradıcılığında tapmışdır. N.A.Konstantinov və V.Y.Struminski bu fikirdə idilər ki, xalq yaradıcılığı abidələrində xalq pedaqogikasının ideyaları əks olunmuşdur ("Azərbaycan məktəbi", 1968, № 4).

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair digər yazılarda da xalq ədəbiyyatımızın ölməz nümunələrindən söhbət açılırdı. "Xalq tərbiyəsinin bəzi üsulları haqqında" məqaləsində professor Ə.Həşimov dastandan gətirdiyi nümunələri təhlil edərək onların xalq pedaqogikasının təməl daşları hesab edirdi. "Novruz" bayramının insanların estetik tərbiyəsinə, estetik inkişafına güclü təsirinə də toxunurdu. Müəllif Novruz bayramını əmək, bahar, nəgmə və idman bayramı adlandırırdı.

Tədqiqatçı professor əsaslandırırırdı ki, akademik pedaqogikanın mənbələrindən biri olan xalq pedaqogikası həyata çox yaxındır. Çoxluğun, kütlələrin pedaqogikası olan xalq pedaqogikası elmi pedaqogikadakı ixtisaslaşmaya, rəngarəngliyə malik olmasa da, bir kül halında pedaqoji biliklər toplusudur. Ötən əsrin ortalarında etibarən elmi pedaqogikanın tərkib hissəsi sayılan xalq pedaqogikasını elmi pedaqo-

gikadan heç vaxt ayrı təsəvvür etmək olmur. Ümummilli lider Heydər Əliyev şifahi ədəbiyyatla yazılı ədəbiyyatın vəhdətindən danışarkən demişdir: "Baxın ha Səmədlə Aşıq Şəmşir bir dağın döşündəki bulağın qoşa gözüdür. Biri şifahi ədəbiyyatdır, biri yazılı ədəbiyyat. Baxın görün bunlar əl-ələ verib qovuşduğu kimi, qucaqlaşdığı kimi bir məcrada necə birləşib. Bu bir xalqın mənəviyyatıdır, bir xalqın dünyasıdır". Ümummilli liderin bu sözlərini eynilə elmi pedaqogika ilə xalq pedaqogikasına da şamil etmək olar.

"Azərbaycan məktəbi"ndəki məqalələrdə dəfələrlə qeyd edilirdi ki, elmi pedaqogikanın banisi Y.A.Komenski əsərlərində xalq pedaqogikasıdan bol-bol istifadə etmişdir. Komenski ideyalarına sadıq qalan akademik pedaqogika da qidalandığı mənbələr sırasında xalq pedaqogikasını daha öndə görürdü. Çünki elmi pedaqogikanı bu elmlə məşğul olanların yaratdıqları hamıya məlumdur və xalq pedaqogikası milyonların əməyinin məhsuludur.

Folklor materiallarını xalq pedaqogikasının qiymətli abidələri kimi qiymətləndirənlər "onlarda geniş zəhmətkeş kütlələrin ruhu, düşüncəsi, yüksək insani hissləri, tarixi müdrikiyi, dühası çox qısa və sərrast şəkildə əks olunmuşdur", - deyirdilər. Professor Ə.Həşimov şifahi ədəbiyyat nümunələrini "xalq pedaqogikasının salnaməsi" adlandırır. O xalq pedaqogikasına dair Y.A.Komenski, İ.H.Pestalossi, K.D.Uşinski və başqalarının fikirlərinə istinad edirdi və sonra yazırdı ki, "Azərbaycanın görkəmli yazıçı və maarifpərvərləri olan N.Gəncəvi, A.Bakıxanov, S.Ə.Şirvani, H.Zərdabi, R.Əfəndiyev və başqaları da xalq pedaqogikasından az bəhrələnmişlər".

Ə.Həşimov xalq pedaqogikasının yadigarı olan folklorla münasibətindən

danışarkən, öz müasiri olan yazıçı və şairlərin də elmi-nəzəri və ədəbi irsinə müraciət etmiş, onların irəli sürdüyü pedaqoji fikirlərə toxunmuşdur. Xalq pedaqogikası yadigarlarına vurğunluğu ilə fərqlənən zamanəmizin nəhəng fikir sahibi S.Vurğun haqqında "S.Vurğun və xalq pedaqogikası" adlı məqalə ilə də çıxış etmişdir ("Azərbaycan məktəbi", 1988, №3).

Məlumdur ki, S.Vurğun xalq yaradıcılığı ilə sıx bağlı olmuşdur. Onun "Həyat və müasir dövrümüz", "Xalqın bədii qüdrəti", "Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında" və başqa məqalələrində bu məsələdən bəhs edilmişdir. Onun bədii əsərlərində isə xalq pedaqogikası ideyalarına tez-tez rast gəlmək olurdu. Onun əsərləri geniş oxucu kütlələrində xalq pedaqogikası abidələrinə ehtiram hissi doğurur. Məqalədə şairin yaradıcılığında "ibrətamiz xalq pedaqogikasının qızıl fonduna daxil olmuş kəlamlar, xəlqiləşmiş incilər" misal gətirilir.

S.Vurğun irsində xalqın poetik və pedaqoji yaradıcılığının vəhdətindən danışan məqalə müəllifi şairin aşağıdakı sözlərini də yada salır: "Bizim qədim xalq dastanlarımız və ölməz nağıllarımız xalqımızın böyük mənəvi dünyasını, onun yüksək əməl və arzularının həyat və mübarizə qabiliyyətlərini ən gözəl ifadə edən əsərlərdir". Məqalə müəllifi müəllimlərimizə və şagirdlərimizə S.Vurğun irsini dərinləndirən öyrənmələrini tövsiyə edir. Onun əsərlərində xalq pedaqogikasının yaradıcı və təbliğçilərinin adı hörmətlə çəkilmişdir.

"Azərbaycan məktəbi"ndə "Xalqın tərbiyə sahəsindəki tarixi irsinin əhəmiyyəti və məktəblərdə öyrədilməsi" adlı məqalədə də (1978, № 5) bu məsələyə daha geniş yer verilmişdir. Xalqın tərbiyə sahəsindəki irsinin mənəvi sərvətlərə daxil olduğunu xüsusi qeyd edən professor Ə.Həşimov tərbiyə haqqında nəzəri fikirlər

sahibi olan görkəmli pedaqoqlardan misallar gətirir, xalq tərəfindən yaradılmış mütərəqqi irsin pedaqogika tarixi və nəzəriyyəsi üçün nə qədər zəruri olduğunu qeyd edir və pedaqoji fikrin inkişafında xalq pedaqogikasının müstəsna rolunu bir daha yada salır. Görkəmli pedaqoqlar pedaqoji elmlərin inkişafı və gənc nəslin tərbiyəsində xalqın çoxəsrlik təcrübəsinin roluna həmişə dəyər vermişlər. Bunlardan nəticə çıxaran müəllif yazırdı ki, "Azərbaycan xalqının pedaqoji fikir və ideyalarını əks etdirən folklor nümunələrində, mövzularında, yaxud tərbiyə ideyalarının təkmilləşməsi şəklində hətta orta əsrlərin əlyazmalarında, xalqdan bəhrələnən şair, yazıçı və mütəfəkkirlərin əsərlərində tez-tez rast gəlmək olar. Xüsusilə bədii söz ustalarının nəsihətnamələri və mövzusu folklordan götürülmüş əsərləri daha ibrətamizdir.

Beləliklə, xalq pedaqogikasının başlanğıc yeri olan xalq yaradıcılığı nümunələri xalq pedaqogikasının fəaliyyətinin üzə çıxarılması ilə nəticələnmişdir. Artıq təcrübəli alim-pedaqoqlar təsdiq etmişlər ki, professor Ə.Həşimov öz gərgin zəhməti ilə "gənc nəsildə mərdlik, mübarizlik, vətənpərvərlik, dostluq, yoldaşlıq, sadəlik, təvazökarlıq, doğruluq, elmə və biliyə həvəs və s. kimi nəcib əxlaqi keyfiyyətlər tərbiyə etmiş və tərbiyə etməkdə olan xalq pedaqogikasını" hərtərəfli və elmi əsaslarda tədqiq etmişdir.

Azərbaycan pedaqoji elmində adları hörmətlə çəkilən tədqiqatçı alimlər o cəbhənin əməkdaşları olmuşlar. Bunların içərisində dünyasını dəyişənlər də var, hazırda öz elmi-pedaqoji fəaliyyətini davam etdirənlər də. Ə.Həşimovun yetişdirmələrindən professor F.Sadıqov yazır: "Faradey, Nyuton, Kopernik fizika, Qaluo, Lütfizadə riyaziyyat, Mendeleyev, Yusif Məmmədəliyev kimya, Bax,

Bethoven, Üzeyir Hacıbəyli musiqi sahəsində hansı zirvəyə ucalmışlarsa, Əliheydər Həşimov da xalq pedaqogikası və elmi pedaqogika sahəsində elə zirvəyə yüksəlmişdir (Sadıqov F. Xalq pedaqogikasının atası Əliheydər Həşimov. 1994).

Professor Ə.Həşimov "Azərbaycanda məktəb və pedaqoji fikrin inkişaf tarixini tədqiq etmək, həmin tarixlə bağlı məsələləri ətraflı və dəqiq araşdırmaq son dərəcə vacib və xeyirxah iş hesab etmişdir" ("Azərbaycan məktəbi", 1984, №2). O, tarixi sənədləri, şifahi xalq yaradıcılığını ən qədim abidələrini, o cümlədən "Avesta" və "Dədə Qorqud"u tədris etməklə Azərbaycan məktəblərinə və pedaqoji fikrinin inkişaf dinamikasını araşdırıb, elmi fikri söyləməyin tərəfdarı olmuşdur. Onun fikrincə, xalqımızın pedaqoji fikir tarixində çox zəngin bir səhifəni təşkil edən bu mənbələrdə irəli sürülən ideya, fikir və mülahizələrin çoxu indi də öz təravətini saxlayır.

Ə.Həşimovun xalq pedaqogikasını tədqiqatçılarının yeni nəslinin hazırlanmasında da əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Onun yetişdirmələrindən İ.Həşimov, İ.Xəlilov, X.Səlimxanlı, Z.Rəsulov, N.Bağirova, J.Mustafayeva, H.Həmidov xalq pedaqogikası nümunələrindən istifadənin imkanlarını araşdırmışlar.

Bu axtarışların ən yüksək səviyyədə yekunu isə, "Moskvanın "Pedaqogika nəşriyyatı tərəfindən buraxılan "Azərbaycan SSR pedaqoji fikir antologiyası" oldu. Bu monumental əsərin də tərtibçiləri pedaqoji elmlər doktorları Əjdər Ağayev və Əliheydər Həşimov olmuşdur. Xalq pedaqogikasına dair tədqiqatlar Azərbaycan pedaqoji fikrinin formalaşmasında öz müsbət təsirini göstərirdi. Bu işdə "Azərbaycan məktəbi"nin rolu danılmazdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Mehdizadə M. Tərbiyə, təhsil və təlimin tarixi inkişafı. "Azərbaycan məktəbi", 1947, №2.
2. Mehdizadə M. Tərbiyənin rolu haqqında. "Azərbaycan məktəbi", 1947, №3.
3. Qarabağlı Ə. Məktəbdə folklorun tədqiqinə dair. "Azərbaycan məktəbi", 1949, №2.
4. Həşimov Ə. Azərbaycan xalq nağılları və atalar sözlərinin təlim-tərbiyənin əhəmiyyəti haqqında. "Azərbaycan məktəbi", 1956, №10.
5. Həşimov Ə. Xalq pedaqogikası. "İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə", 1979, №1.
6. Həşimov Ə. Xalqımızın pedaqoji irsinə məhəbbət. "Azərbaycan məktəbi", 1975, №7.
7. Həşimov Ə. Xalq hikməti və hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi. "Məktəbdə bədən tərbiyəsi", 1989, №2.
8. Həşimov Ə. Xalqın tərbiyəsi sahəsindəki tarixi irsinin əhəmiyyəti və məktəblərdə öyrədilməsi. "Azərbaycan məktəbi", 1978, №5.
9. Həşimov Ə. Xalq pedaqogikası məktəb və dərslıklərdə. "Azərbaycan məktəbi", 1970, №2.
10. Həşimov Ə. Xalq tərbiyəsinin bəzi üsulları haqqında. "Azərbaycan məktəbi", 1970, №8.
11. Həşimov Ə. Nəsillərin tərbiyə məktəbi və mənəvi qida mənbəyi. "İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə", 1974, №1.
12. Həşimov Ə. Əmək tərbiyəsi və peşə oriyentasiyası ilə əlaqədar xalq fikirləri. "Əmək və politexnik təlim", 1977, №8.
13. Həşimov Ə. Təlim metodlarının təkmilləşdirilməsinin bir istiqaməti haqqında. "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi", 1978, №2.
14. Həşimov Ə. Şagirdlərin əmək tərbiyəsində xalq hikmətindən istifadə. "Əmək və politexnik təlim", 1989, №9.
15. Həşimov Ə. Xalq pedaqogikası və biz. "Xalq qəzeti", 1991, 14 iyun.
16. Həşimov Ə. S.Vurğun və xalq pedaqogikası. "Azərbaycan məktəbi", 1988, №3.
17. Həşimov Ə. Azərbaycan xalq pedaqogikası. Bakı, 1993.
18. Həşimov Ə. Azərbaycan xalq pedaqogikasının bəzi məsələləri. Bakı, "Maarif", 1970.
19. Həşimov Ə., Sadıqov F. Azərbaycan xalq pedaqogikası (dərslik), Bakı, "Ünsiyyət", 2000.
20. Ağayev Ə. Xalq pedaqogikası yazılı abidələri şəxsiyyətin formalaşması ideyalarının mənbəyi kimi. "Azərbaycan məktəbi", 1999, №4.
21. Rüstəmov F. Azərbaycan pedaqogikaşünaslığı, Bakı, 2016.
22. Rüstəmov F. Azərbaycanda pedaqoji elm: təşəkkülü, inkişafı, problemləri (1920-1991), Bakı, 1988.
23. Qasımov A.Ş. Азербайджанская народная педагогика. Bakı, 1970. (Автореферат докторской диссертации).
24. Qasımov A. Кумабу-Деде Коркут – памятник народной педагогики. Советская педагогика, 1989, №7.

BAŞ REDAKTOR:
Məhəmməd BAHARLI

MƏSUL KATİB:
Vaqif ALKƏRƏMOV

ŞÖBƏ REDAKTORLARI:
Oqtay ABBASOV
Soltan HÜSEYNOĞLU

REDAKSIYA HEYƏTİ:

ANAR
Ənvər ABBASOV
Nizami CƏFƏROV
Nurlana ƏLİYEVƏ
Qənirə ƏMİRCANOVA
İsa HƏBİBBƏYLİ
Nizami XUDİYEV
Qəzənfər KAZIMOV
Əsgər QULİYEV
Şəmistan MİKAYİLOV

Ünvan: Bakı-10, Dilərə Əliyeva küçəsi, 227

Telefon: 498-55-33

E-mail: mehemed-baharli@mail.ru

Kağız formatı 60x84 1/8. Uçot nəşr vərəqi 5.

Şerti çap vərəqi 6,3.

Jurnal Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının
"Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin
dərc olunması tövsiyə edilən dövrü
elmi nəşrlərin siyahısı"na daxildir.

Jurnal ildə 4 dəfə çıxır. O, redaksiyanın kompüterində yığılır,
«Elm və təhsil» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində çap olunur.
Çapa imzalanıb 28.03.2019.

Jurnala abunə mətbuat yayımı şöbələrində aparılır.
Bir nüsxənin abunə və satış qiyməti 2 manatdır.

“Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” jurnalına məqalə göndərən müəlliflərin nəzərinə

Jurnalın yaradıcı heyəti müəlliflərə əvvəlcədən təşəkkür edir və məqalələr hazırlanarkən aşağıdakı qaydalara əməl edilməsinin vacib olduğunu bildirir:

1. “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” jurnalında təhsilin bütün pillələrini əhatə edən elmi-metodik məqalələr dərc olunur.

2. Məqalələrin məzmunu jurnalın profilinə uyğun olmalı, problemin aktuallığı, elmi və praktik dəyəri, irəli sürülən nəzəri ideyalardan təcrübədə istifadə imkanları öz əksini tapmalıdır.

3. Məqalə yazı və elektron formasında (maqnit diskləri – 1,44 MB, CD, fləş) qəbul edilir. Materialın həcmi 6 səhifədən az, 15 səhifədən çox olmamalı (A-4 formatında, interval – 1,0; şrift – Times New Roman, ölçü – 12pt), Microsoft Word proqramında yığılmalıdır (Word – 98 və sonrakı versiyalarda).

4. Məqalənin adı və xülasəsi (4-8 sətirlik, interval – 1, ölçüsü – 12pt) bir-birinin eyni olmaqla üç dildə - Azərbaycan, ingilis, rus dillərində, mətni isə bu dillərin birində verilməlidir.

5. Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinad olunmalı, bu zaman son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və s. üstünlük verilməli, ədəbiyyatlar mətnində rast gəlinəni ardıcılıqla nömrələnməli, məsələn, [1] və ya [1. s.109] kimi işarə olunmalıdır.

6. Məqalədə müəllifin adı, soyadı, vəzifəsi, elmi dərəcəsi, rütbəsi, əlaqə telefonu, vacib hesab etdiyi digər məlumatlar göstərilməlidir.

Müəllifin şəkli fotokağızda və ya elektron formada ola bilər.

7. Məqalə redaksiyaya ya şəxsən təqdim edilməli, ya sifarişli məktub şəklində poçtla göndərilməli, ya da e-maile ötürülməlidir.

8. Hər bir məqalədə müvafiq indeks və ya kodlar, habelə xülasələrin yazıldığı üç dildə açar sözlər verilməlidir.

9. Material seçilərkən jurnalın redaksiya heyətinin və yaradıcı əməkdaşların müzakirələrindən sonra dərc olunması tövsiyə edilən, mövzu baxımından aktualıq kəsb edən, həmin sahə üzrə tanınmış mütəxəssislərin müsbət rəyi olan yazılara üstünlük verilir.

10. Dərc olunmayan yazıların orijinal variantı redaksiyada saxlanılır.

11. Məqalələrin çapı üçün müəlliflər pul ödəmir və onlara qonorar verilmir.